

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Є. ЗЕМА (Київ)

Полеміко-догматичні збірки XVI — початку XVII ст.

У регіонах, де на теренах Польсько-Литовської держави переважало східне визнання, інституційно об'єднане Київською митрополією, упродовж досліджуваного періоду не фіксується ні догматичної рефлексії, ні активної душпастирської діяльності, про що свідчило також нескликання місцевих соборів¹. Близьке сусідство, в тому числі повсякденне, рідко провокувало напруження між носіями того чи того визнання і теологічно артикульовану полеміку як його зовнішній прояв. Мали місце лише окремі конфлікти православних з представниками інших віровизнань. З іншого боку, полеміка католиків до середини XVI ст. не була тяглим явищем: існує тільки одна, але наповнена гострих випадів книга Сакрана "*Elucidarius errorum ritus Rutbenici*" початку XVI ст., призабута католиками та ігнорована православними до початку XVII ст., коли на неї зреагував Мелетій Смотрицький.

Ставлення офіційної влади до християн східного обряду зумовлювалося передусім політичною метою, яка залежала від кон'юнктури як внутрішніх, так і загальноєвропейських подій. Певні корективи внесла в них Флорентійська унія, зокрема, підштовхнула до активнішого розмежування між східною і західною гілками християнства. Незважаючи на позитивне ставлення папи до переходу православних до католицької Церкви, місцеві католицькі ієрархи вимагали нового хрещення². Щодо Московії, то Флорентійська унія дала поштовх до розвитку ідеології створення незалежного від Константинополя православного центру. Цей процес увінчався появою окремого патріархату, а обґрунтування окремішності православних від латинського Заходу було відображене в багатьох списках антифлорентійських текстів³.

У другій половині XV ст., судячи з нечисленних відомих рукописних пам'яток (чимало рукописних колекцій, які сформувалися на теренах Польсько-Литовської держави, ґрунтовно не досліджувалися), на руських землях спостерігаються заходи щодо оновлення книжкового корпусу. Зокрема у Києві завершувалося складання найбільш повної, касьянівської, редакції Києво-Печерського патерика. Проте повідомлення про Флорентійську унію в Україні і Білорусії не фіксуються⁴. Корпус текстів, який відображає негативне її сприйняття у Московії, оминає руські землі. Православні, конфесійна⁵ інакшість яких нібито "не помічалася" католиками у першій половині XVI ст., привернули увагу католицьких авторів у період розгортання полеміки з протестантами. Для посттридентського католицизму вселенськість Церкви вважалася одним з основних критеріїв її "справжності", тому локальні перемоги над православними також набували актуальності. Оновлення католицької Церкви в дусі ухвал Тридентського собору спричинило зміни і серед православних. Їх метою стало зростання освітнього та морального рівня священиків і мирян, виникає наголос на необхідності проповідництва, розвитку книгодрукування та усвідомлення потреб в освіті, а також уніфікації літургії.

Роблячи огляд культурної спадщини середньовічного слов'янства, о. Борис Гудзяк зазначив, що через *“грецьке опікунство на Русі не могли розвинутися автономні й автохтонні богословська традиція й церковні структури, а з обранням візантійсько-слов'янського обряду всі наступні здобутки католицького богослов'я та латинськомовної філософії середніх віків пройшли повз неї”*⁶. Таке твердження лише частково характеризує Русь XVI ст. При цьому традиційно не враховується існування іншої, латинської Русі з освітою і ренесансними цінностями та роксоланською тотожністю. На середину XVI ст. припадає створення двох синхронних (чи асинхронних) книжних культур, котрі функціонували одночасно. Збірки, що містять полемічні та догматичні тексти, характеризують лише один аспект православної книжної культури і можуть служити для реконструкції візії історії Церкви цією “грецькою” стороною. Спробуємо розглянути ці збірки під кутом зору функціонування окремих пам'яток у книжних комплексах, а також самі комплекси. Розгляд контексту їх складання, особливості конвою окремих пам'яток дають інформацію про православну регіональну тотожність, систему цінностей.

Рукописні збірки та пам'ятки полемічного і догматичного змісту

У Київській митрополії досліджуваного періоду, судячи з описів книжкових зібрань, нормою було розповсюдження однотипних служебних книг. Ці зібрання відрізнялися кількістю їх окремих типів і числом коштовних рукописів — переважно пишно оздоблених на престольних Євангелій, що вказані в переліках книг на першому місці. Основні місця знаходження книг — це монастирі й церкви; приватні ж колекції ієрархів, ченців, шляхти, як правило, були нечисленними. Наявність певної мінімальної кількості книг, необхідних для щоденних треб чи побожного читання, визначала склад таких зібрань. При їх перегляді напрошується висновок про своєрідну апатію до тиражування книг та оновлення їх репертуару, обмеженого сталим набором лектури, що охоплює Євангелія, Типікони, Тріоді, Мінеї, а також окремі збірки гомілетичного характеру⁷.

Поряд з цими традиційними як для Сходу, так і для Русі комплексами натрапляємо на згадки про книги, зміст яких неможливо визначити однозначно. Це — так звані *Сборники* (інколи з частковим розкриттям змісту)⁸. Пам'ятки, які містять полемічні та догматичні тексти, не отримали історичної назви. Під назвою *Сборник* можуть приховуватися збірки з полемічними та догматичними текстами, що іноді заповнювали всю рукописну книгу. В низці випадків вони можуть бути представлені як цілісний комплекс серед текстів іншого характеру. Такі збірки ми пропонуємо умовно називати полеміко-догматичними (далі — *ПДЗ*). Варто відразу виділити дві хвилі у постанні полемічних текстів, в також представленість їх у збірках. Так, у збірках XV — середини XVI ст. переважають “традиційні” тексти візантійського та киево-руського періоду полеміки. “Нові” тексти з'явилися упродовж XVI ст., а в збірках зафіксовані з середини того ж століття.

Корпус пам'яток, про який йтиметься далі, традиційно називають “полемічною літературою”. Це не зовсім влучна назва, оскільки вона звужує інформативне наповнення пам'яток і потребує переосмислення як з позицій “жанру”, так і стосовно фіксації окремих текстів та їх атрибуції. По-перше, корпус пам'яток, що виник у період перед- та післяберестейських подій, містить жанрово різні тексти. Незважаючи на те, що ми може-

мо говорити про таку особливість полемічного “жанру”, як його зв’язок з текстом-закидом (а наприкінці XVI — на початку XVII ст. переважали саме такі трактати), виділення наскрізних жанрових особливостей тут неможливе. Швидше можна говорити про використання авторами низки прийомів, запозичених з інших жанрів: гомілетики, апокрифіки, фунеральної прози та поезії, хронік та космографій; водночас присутні як елементи традиційного письменства *Slavia Orthodoxa* (або, принаймні, стилізація під них), так і впливи текстів ранньомодерної доби. З іншого боку, полемічна продукція характеризується наявністю низки усталених топосів, стереотипів, контрвипадів, що перекочують з тексту в текст. За “літературної” інтерпретації полемічного письменства не враховується також фактор ідеологічного підґрунтя, зокрема націленість на конструювання негативного образу католиків, а згодом і уніатів, наведення аргументів на підтвердження “правильності” саме Православної Церкви, візія її історії.

По-друге, існує джерелознавча проблема, пов’язана з виявленням і фіксацією всього корпусу як друкованих, так і рукописних текстів, дотичних Берестейської унії. Як свідчать матеріали низки конференцій та видань, присвячених ювілею унії, уявлення про повний корпус джерел та складання його каталогу ще попереду.

По-третє, необхідно переглянути корпус виданих текстів, що увійшли до наукового обігу протягом другої половини XIX— початку XX ст. і продовжують формувати уявлення про полеміку. Перевірка цих пам’яток з точки зору правильності передачі основного тексту й атрибуції певним автором назріла вже давно. Суттєвим є також кодикологічне та текстологічне опрацювання відомих рукописних текстів та їх списків.

Постання та тиражування полемічних пам’яток пов’язані з двома взаємозалежними явищами книжної культури: (1) існування певної традиції полеміки зі сталим набором текстів і сюжетів; (2) “актуалізація” та перепрацювання цих текстів і збірок у зв’язку з загостренням міжконфесійної полеміки. Звертаючись до подій, які стали причиною написання полемічних текстів, сучасні дослідники зазначають, що розмежування Церков і полеміка були відображенням не стільки конкуруючих традицій, скільки обопільних упереджень народів східної і західної гілок християнства, низкою непорозумінь, джерелом яких стала перш за все політична історія IX—XII ст. Збройна агресія норманнів, торгова інтервенція італійських міст і хрестові походи були більш реальними причинами поділу Церкви, ніж догматичні чи обрядові суперечки⁹. Руське віддзеркалення останніх мало, швидше за все, характер не цілком осмисленого перенесення з Візантії традицій полемізування. Очевидно, корпус текстів, що склався тоді (переважно перекладів або текстів, що мали грецькі паралелі), — це одне з найбільш реальних свідчень про міжконфесійні стосунки доби Київської Русі. На думку Герхарда Подскальського, киево-руська полеміка являла собою єдиний напрямок богословського наративу, дотичний не традиції отців Церкви, а безпосередніх подій, що відбувалися у Візантії. Основні теми, які в ній порушувалися: 1) ересі латинян; 2) час і причини розподілу Церков; 3) стратегії поведінки стосовно латинян. Головним джерелом звинувачень латинян, чим переважно і вичерпувалися полемічні тексти, як традиційно вважалося, був каталог ересей, наведений у “*Посланні патріарха Михайла I Керуларія антиохійському патріарху Петру III*”, а також в анонімній пам’ятці “*Против франков*”¹⁰, помилково приписуваній царгородському патріарху Фотію. Саме з так званою *Керуларіївською школою* традиційно пов’язується полеміка часів Київської Русі, характерними рисами якої є довгі, часто повторювані перерахування звинувачень обрядового і догматичного характеру, переважно легендарного змісту.

За спостереженнями І. С. Чичурова, джерелом для антилатинської полеміки руських авторів Георгія, Никифора І і Феодосія Печерського було “*Написание*” Єфрема¹¹. В більш миролюбній формі витримане “*Послання митрополита Йоанна II антипапі Клименту III*”, яке пов’язується з прагненням останнього до відновлення єдності з Візантією і Києвом (саме цей текст був одним з небагатьох, що представляли давню київську традицію у полемічних збірках XVI ст.). У “*Послании о варяжской вере*” присутній сюжет, що часто зустрічається в *Еллінському літописці*, полемічних пам’ятках, хронографах, пізньому Никонівському літописному зводі, — про введення низки нових звичаїв Петром Гутнівим¹².

Коли зважити на мішаний склад ПДЗ кінця XVI — початку XVII ст., де значна кількість пам’яток відтворюється, то мусимо визнати, що продукція православних книжників того часу являла собою спробу регенерації культурного капіталу православного слов’янства, пристосування його до змін у церковному житті. Щоправда, порівнюючи традиційні (візантійсько-руські) тексти і ті, які з’явилися наприкінці XVI — на початку XVII ст., можна говорити швидше про стилізацію під середньовіччя, намагання апелювати до архаїки мовою ранньомодерного часу. Позірно відмовляючись від усього латинського, православні русини й самі не помічали, скільки ними вже було засвоєно з католицької і протестантської культур. Найзагальніше це можна окреслити так: на зміну герметичності традиційної православної культури із сталим набором служебних книг прийшла західна в своїй основі культура друкованої книги. Водночас рукописна полеміка, пов’язана з традиційною культурою, не зникла, співіснуючи паралельно з друкованою, що мусила проходити церковну цензуру.

Загалом ПДЗ XVI ст. містять тексти, наповнені переважно апокрифічними сюжетами, і характеризуються достатньою сталістю репертуару: тут представлені тексти, пов’язані з традицією Київської Русі, візантійсько-латинською полемікою, книжністю XVI ст. Їх дослідження дасть змогу пролити світло на особливості функціонування православної тотожності за умов, коли на території Київської митрополії не спостерігалось “авторської” активності, та розглянути вплив традиційного полемізування на нову, переважно друковану книжність. На нашу думку, це могло б дати ключ для реконструкції місцевого православного культурного коду. Окрім того, виділення стабільного ядра в рукописних ПДЗ, що функціонували на українських та білоруських землях, в перспективі дозволить провести широкі текстологічні порівняння з вичисленням локальних особливостей текстів. Наведена нижче спроба такого аналізу зроблена на матеріалах 12 збірок полеміко-догматичного змісту. До уваги взяті збірки другої половини XVI — початку XVII ст., що походять з території Білорусії та України. Як порівняльний матеріал розглядаються також описані в науковій літературі збірки XV — першої половини XVI ст. місцевого походження (у перспективі ми плануємо порівняння цих збірок з аналогічними за ідеологією московськими). Детальний розпис згаданих збірок подано в додатках до цієї статті.

Історія вивчення полеміко-догматичних збірок

Вивчення полемічних пам’яток, що супроводжувалося друкуванням окремих текстів та їх дослідженнями, розпочалося у XIX ст., а найбільшою подією можна вважати появу в 1875 р. книги Андрія Попова¹³. (Він же пізніше надрукував руські тексти другої половини XVI ст., про що йтиметься

далі). Фундаментальна праця Попова містить описи найдавніших полемічних збірок, у тому числі південнослов'янських, друк церковнослов'янських текстів з їх грецькими паралелями, а також оригінальні тексти, що відображають негативну рецепцію Флорентійської унії. Невдовзі це видання, що й досі лишається найбільш повним зібранням полемічних і догматичних текстів, піддалося гострій критиці Олексія Павлова. Учений зауважив, зокрема, що сюжет про Петра Гугнивого — один з найбільш поширюваних у руських пам'ятках та присутній у літописних зводах — взято з Палеї. Ім'я Петра Гугнивого запозичене від александрійського патріарха V ст., лідера монофізитів, а згодом перенесене на міфічного папу часів поділу Церкви ¹⁴.

Як показали подальші дослідження, текст Толкової Палеї залежить від літописання або має спільне з ним джерело — руський компілятивний хронограф. Саме з нього й було запозичено сюжет про Петра Гугнивого до літопису і Толкової Палеї ¹⁵. “*Поучение 7 собор на латину*», яке Попов однозначно відніс до скороченої редакції “*Послання*” митрополита Йоана II, на думку Павлова, є похідним від сполучення згаданого “*Послання*” з “*Посланням митрополита Никифора до князя Ярослава Святополчича*” ¹⁶. Павлов також критично відгукується на спробу приписати “*Стязание с латиною*” митрополиту Георгію. Учений припускає, що даний текст, відомий лише в одному списку ¹⁷, міг належати митрополиту Григорію Цамблаку ¹⁸. Проте навряд чи його автором був митрополит, який брав участь в передунійних дебатах ¹⁹.

Однією з особливостей функціонування текстів полемічного і догматичного змісту була наявність їх у складі *Кормчих книг*. Павлов зауважив, що це є наслідком наявності цих текстів у грецьких оригінальних збірках, які перекладалися на церковнослов'янську ²⁰. Ці тексти також присутні в *Кормчих* XVI—XVII ст. з колекцій руських монастирів.

Щодо ПДЗ XV ст., то одна з відомих найстаріших збірок — “*На посрамление Ляховомь и Латынамь*” (додаток 2), опрацьована А. Поповим, має руське походження, про що свідчить наявність особливої лексики, характерної для цього регіону. Ще одна збірка (“*Сказания полезна о латинох*» XV ст.) із зібрання Жировицького монастиря (додаток 1), описана Флавіаном Добрянським, укомплектована подібно до попередньої. Однією з найцікавіших знахідок була збірка, що сьогодні вважається втраченою, — “*Книга зовомая Приточник Васки писаря*” (1483 р.) віддзеркалює одразу декілька рівнів книжної традиції, містячи водночас тексти, пов'язані з рухом очидовілих, виписки з творів отців Церкви тощо. Свого часу ця пам'ятка не піддавалася комплексному аналізу.

Попов розглянув збірку з Супрасльського монастиря (зібрання Погодіна ²¹) ²². Невідомий автор чи укладач був уже знайомий з текстом Петра Скарги “*Про єдність Божої Церкви*”. Окрім корпусу традиційної візантійської полеміки, до складу збірки також входять пам'ятки, спрямовані проти євреїв і мусульман. Микола Петров, який звернувся до полемічних пам'яток при складанні описів рукописних зібрань XVI — XVII ст., вважав, що ця збірка може вважатися протографом збірки № 475 зібрання Києво-Михайлівського собору ²³. Відрізняються ці дві пам'ятки між собою, на його думку, тим, що в Супрасльській ПДЗ деякі статті не мають повних назв і подані в скороченому або вибіркового вигляді. Ті статті, які Андрій Попов вважав оригінальними, насправді є виписками зі спільного протографа збірок Супрасльської і № 475. У свою чергу, статті нового походження (“*О исхождении Святого Духа*” та “*От прота Св. Афона королю Янушу*”) дали початок новим статтям в Супрасльській збірці зібрання Погодіна: “*О страдании Св. Андрея*”; “*Слово некогда давно на Римлян у старых кройниках*

писано о их отщепенстве”; “О Петре Гугнивом, и яко жонка нечистая папою бысть”; “О збуренью от антихриста Риму”; “Скончание всѣм предреченным повестем замкненье и заключение о священствѣ по чину Мельхиседекову о опрісноках”. Паралелі з послання “О исхожденіи Святого Духа” (1511 р.) присутні в “Посланиі до латын из их же книг” 1580 р.²⁴, що не виключає можливості впливу з боку протографа Супрасльської збірки на “Послание”. Нові статті, які входять до Супрасльської збірки: “Послание до латын из их же книг” (фіксуються паралелі у Герасима Смотрицького в “Ключі Царства небесного”); “На богомерзкую, на поганую латину”; “Новосложено сие поучение, называемое цоззлицз» (так!); сюди ж відносяться статті “Беседа хрестиянину з жидом о вѣре хрестіанской” та “О иконах”. Як вважає Петров, “Посланием до латинян” користувався також невідомий укладач збірки, датованої 1597 р., що відомо з єдиного списку 40-х років XVII ст.: з її 22 частин шість мають паралелі з “Посланием”²⁵. З послання “О исхожденіи Святого Духа”, атрибутованого Василю Микільському²⁶, вибрав окремі фрагменти автор “Послания до латын из их же книг”²⁷.

На думку Миколи Петрова, інша пам’ятка, “Повѣсть о разорении Афона”²⁸, не була розповсюджена на руських землях, він зустрічає її у кн. Андрія Курбського²⁹. “Повѣсть” вміщена в жирівській збірці (колекції єпископа Павла Доброхотова), яку можна вважати одним з початкових протографів для пізніших ПДЗ. Укладач збірки також використовував у статті “На богомерзкую, на поганую латину” та “Новосложено сие поучение в Литваниі нарицаемым цоззлицз» (так!) з відомого “Послания прота к королю Угорскому”³⁰. Для “Беседы хрестіанином с жидовином” протографом може вважатися стаття, що має назву “Особное мовение до жидов”. Микола Петров вважав також, що існують певні паралелі “Беседы” з текстом зі збірки “Приточник” кінця XV ст. під назвою “Пророчество Исаио пророка о отверженіи жидов”. Підставою для твердження, що “Бесіда” була складена за першим протографом, є інтерполяції на захист ікон; цей сюжет став актуальним з поширенням Реформації у другій половині XVI ст. на території Речі Посполитої³¹.

Текст “Новосложено сие поучение в Литваниі”, що міститься у жирівській збірці, супроводжується вказівкою про перехід на католицизм Героніма Ходкевича (†1562 р.)³². У тексті “На латину и о папѣжах, который што в них вымыслив, сказание о том” міститься вказівка на те, що в 1582 р. папа Григорій змінив календар³³. Автори “Послания до латинян из их же книг”³⁴ й “Сказания”³⁵ використовували, як зауважив Петров, тексти Граціана й Платіни³⁶. Він припускає, що автор обох текстів був один, оскільки переплутані окремі виписки з Платіни і Граціана, а іноді навіть їх зміст; “Сказание” нагадує чернеткові виписки, тоді як “Послание” постає як цілісний текст. “Поучение” складається з двох частин: 1) скорочений виклад священної історії; 2) апологетична частина, де наведено неузгодженості католицизму і православ’я; в останньому сюжеті автор послугується “Отписанием Петра Антиохійского к Доминику Венедійскому”, простежуються також паралелі з “Посланием прота королю Угорському”³⁷.

Пізніше послання “О исхожденіи Святого Духа” Василя Микільського було знайдено також у жирівській збірці колекції єпископа Павла Доброхотова (Воскр. № 7, сб. 1546 р. 4⁰, 211 арк.)³⁸. Ця збірка, що, можливо, написана в Супрасльському монастирєві, на думку Покровського, стала протографом для вищезгаданої збірки Києво-Михайлівського монастиря № 475: в ній також відсутні три перші аркуші послання “О исхожденіи Святого Духа”. Тому Петров помилився, вказуючи на те, що збірка могла бути укладеною в Супраслі за ігумена Каллеста для Олександра Ходкевича, а також гнєзненського архієпископа Яна Ласького. Частина “О исхожденіи” є в збірці Супрасльського монастиря 1580 р., опрацьованій Попо-

вим. Саме цей текст використовував укладач “Слова нѣкогда давно на Римлян у старых кройниках писано о их отщепенствѣ”, надрукованого Поповим³⁹. Помилковою також є атрибуція Петрова часу походження надрукованого ним зі збірки Києво-Михайлівського монастиря “Поучения, новосложенного в Литвани”. Він датує цей текст 1595—1602 рр., відносячи його до Героніма Юрійовича та Криштофа Геронимовича Ходкевичів, хоча “Поучение” було в жировицькій збірці ще 1546 р., що відсуває написання пам’ятки до часів Героніма Олександровича (†1561), сина Олександра Івановича (†1549), засновника Супрасльського монастиря⁴⁰.

Після тривалої перерви, що супроводжувалася лише поодинокими публікаціями текстів та їх атрибуціями, до вивчення полемічних і догматичних збірок повернулися у 80—90-х роках XX ст. На жаль, розробки вчених XIX ст. у галузі кодикології та текстології мали лише часткове продовження. У першій чверті XX ст. розроблялися окремі сюжети та тексти з ПДЗ⁴¹.

Найпомітнішими є дослідження Ігоря Мицька, Віри Фрис та Михайла Дмитрієва. У процесі опрацювання ПДЗ львівських зібрань було вказано, що там переважають рукописи XVII — початку XVIII ст., зокрема: конволют, що містить списки текстів Йоана Вишенського; невідомий друк “Книга души, нарицаемая злото”⁴²; кодекс, до складу якого входять “Артикули, для чого не можемо ся згодити з римляни”; цей текст містить 23 артикули, окремі з яких узгоджуються з “Палінодією” Захарії Копистенського; також “Артикулы о Вѣры святыи православной кафолической”, “Слово Григория Богослова о литургии”⁴³. Зафіксовано також збірку з низкою маловідомих текстів: “О седми тайнах Церкви Восточное” (полеміка проти Талмуда); витяг з хроніки Бельського; передмова “О латинѣ против езуитом”⁴⁴; текст, гіпотетично приписуваний Йоанові Вишенському⁴⁵ (Поч.: *Мой милый христианский человеке, благочестивый христоролюбивый. Вндай же на то на мене, иж мя коу томоу писанию принудила великая любовь*); про папесу Йоану; *Наука о народе московском або рускомъ*; відповідь на полемічний текст “Wypisanie drogi” Бенедикта Гербеста (1566 р.)⁴⁶. Пам’ятка “Слово о латинѣ” (Поч.: *Симъ бо бывшимъ отъ тоуду раздѣления посрѣдъ васъ и насъ бывша*) міститься у кодексі кінця XVI ст.⁴⁷

Окремі полемічні сюжети продовжують функціонувати в рукописних збірках ще другої половини XVII — початку XVIII ст. Це — традиційні рукописні пам’ятки та копії друкованих текстів, зокрема, Василя Суразького, Захарії Копистенського, Мелетія Пігаса. Виявлено також окремі списки “Послания королю Угорському”⁴⁸. За підрахунками Гарві Гольдבלата, нині є принаймні 12 кодексів, в яких містяться тексти Йоана Вишенського⁴⁹. Найбільша з відомих його *Книжка* (як і *Книжка*, видана в Острозі 1598 р.) складається з десяти глав, відтворюючи принцип декалогу. Один з текстів *Книжки* 1598 р. (десятий), підписаний афонськими ченцями, традиційно атрибується Вишенському. В колекції Київської духовної академії зберігалася збірка з текстами Вишенського, яка є списком кодексу колекції графа Уварова; її датовано першою половиною XVII ст.⁵⁰ Колекція Перемишльської греко-католицької капітули містить збірку з текстами під іменем Захарія Копистенського та Йоана Вишенського початку XIX ст., що належала галицьким старообрядцям⁵¹. Цей список можна віднести до другої групи кодексів Вишенського, він має типовий склад статей⁵².

Найцікавішою знахідкою останніх десятиріч є збірка, атрибутована Данилові Смотрицькому — засновнику відомої династії книжників. У ній простежуються особливості міжконфесійних взаємин, представлено декілька рівнів книжної культури, зокрема, антигуситський трактат⁵³. Репертуар цієї збірки значною мірою повторено в збірці, укладачем якої був Герасим Смотрицький.

**Полемічні пам'ятки
у складі рукописних кодексів:
традиції та новації**

Стале репертуарне ядро ПДЗ на руських землях ВКЛ складалося протягом першої половини XVI ст. під впливом попередньої традиції, охоплюючи, як зазначалося вище, сталий полеміко-догматичний репертуар та нові тексти. Спочатку розглянемо склад та модифікацію збірок, пов'язаних з традиційною рукописною полемікою, взявши до уваги збірки XV ст., які походять з православних земель ВКЛ, що у порівнянні зі збірками XVI — початку XVII ст. дасть змогу продемонструвати зміни в їх складі. Для наведення постатейного списку збірок послуговуємося описами, зробленими Ф. Добрянським, А. Поповим для XV ст.^{*}, а також описами М. Петровим зібрань Церковно-археологічного музею Київської духовної академії та київських колекцій, що нині зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Збірки, що знаходяться в київських зібраннях, переглянуто *de visu*⁵⁴; внесено також доповнення та правки при передачі внутрішнього змісту описів⁵⁵. Ті збірки, що не були повністю описані, але містять полемічні тексти, також включені до нашого огляду з розгортанням внутрішнього складу статей. Однак не враховано полемічну рукописну спадщину греко-католиків⁵⁶, оскільки вона має власну специфіку, яка потребує окремого обговорення.

Отже, відомо принаймні чотири руські збірки XIV — XV ст., що містять полеміко-догматичні тексти, три з яких були описані ще в XIX — на початку XX ст.: (1) “Сказания полезная о латинох” XV ст. із зібрання Жировицького монастиря⁵⁷; (2) “На посрамление Ляховомъ и Латынамъ” XIV—XV ст.; (3) нині втрачена збірка “Книга зовомая Приточник Васки писаря” (1483 р.)⁵⁸; (4) збірка першої половини XV ст., зафіксована Анатолієм Туриловим⁵⁹. Щодо *Приточника*, то його поява, як вважалося, пов'язана з рухом так званих ожидовілих⁶⁰, вона містить також низку антилатинських текстів, гомілій, виписок з творів отців Церкви, *Палей*, перекладів, виписок зі “Стословця” Геннадія, “Лестивиці” тощо (додаток 3).

З першої половини XVI ст. на особливу увагу заслуговує виявлена нещодавно збірка, яку датують 1540-ми роками⁶¹. Її укладачем був дяк Данило зі Смотрича. Вона цікава репертуарною різноплановістю, оскільки містить п'ять напрямків книжності: 1) апокрифічний, про Христа і апостолів; 2) аскетико-напучувальний; 3) учительно-екзегетичний; 4) полеміко-догматичний, скерований проти католиків⁶². Тут представлені, зокрема, “Повѣсть о страстях Христових”; апокрифічні “Житія” Петра і Павла, Андрія і Матвія; виписки з “Изборников” 1073 і 1076 рр.; тлумачення на євангельські тексти; апокрифічне “Сказание Афродитиана О чудесах в Перстей земли”; полемічний антилатинський трактат візантійського автора Никити (XII ст.) “О бесквасной службе”; уривок з “Житія” Григорія Вірменського, а також низка повчань, серед яких Феодосія Печерського тощо. Вміщений тут же трактат “Беседы на ересь гуситов” складається з 6-ти частин, а саме: “Слово о манихейской ереси”; Св. Григорія Двоєслова “Беседа о честных иконах на иконоборцы”; “Слово от Мельхиседека”; св. Іларіона, єпископа Мегленського “Слово на еретики крестоперци”; Йоана Золотоустого “Слово о честном кресте и о Троице”; “Слово о иноческом чину и жития их, откуду бе”. Присутні тут інтерполяції з конвойних текстів свід-

^{*} У додатках для порівняння наводимо зміст збірок, описаних протягом другої половини XIX ст. Характер їх опрацювання відповідає особливостям кодикології тих часів. Наводимо лише блоки текстів, безпосередньо пов'язані з міжконфесійною полемікою.

чать про ідентичність укладача першої і другої частини збірки. Композиція твору, на думку Бегунова, є звичайною для антиєретичних писань, зокрема, Козьми Просвітєра (X ст.), Йосифа Волоцького (XV—XVI ст.), Зиновія Отєнського (XVI ст.). Автор трактату не проводить розмежування між гуситами і богомилами, що є характерним для антигуситської полеміки на Балканах XV ст.⁶³ (трактат про Яна Гуса написаний приблизно 1503 р.⁶⁴). Трактат віддзеркалює ідеологічну основу цього руху: прагнення до інтерпретації Святого Письма, що було недоступним для звичайних мирян. Зазначається, що гусити надавали перевагу Старому Заповіту, вони неправильно мислили за власним розсудом, а тому й відхилялися від істини⁶⁵. Повз очі автора не пройшов і той факт, що латиняни спалюють єретиків, натомість православні намагаються повернути їх Святим Письмом, хоч він, зрештою, схвалює такий підхід: *“Мы, християне, съ святым Писаньем хотим их побудити и обратити ко полезному и неблазному пути, нь ту их предадят огню, и огнем их истязают и иссушают, а не Ветхим и Новым Писаньем, яко же мы и поистинне добро творят латини и что потребу-ет бльшаа истязанья и прѣ съ таковыми прелщеными человеци подобно же, якоже бесному псу, егда же видиши его беснующа ся, убйи его, да не прочьи испоганит”*⁶⁶.

Іншою подібною збіркою є *Пасія*⁶⁷ середини 90-х років XVI ст., що належала єпископу Гедеону Балабану, спочатку прибічнику унії, а потім її активному противнику. Згодом книга зберігалася в книгозбірні Милецького монастиря (додаток 4). Припускається, що її укладачем був Герасим Смотрицький (помер близько 1594 р.⁶⁸). За філігранями збірку можна датувати 1589—1600 рр.: арк. 93 Каманін-Вітвіцька № 107 (1592, 1593, 1594 рр.), арк. 234 № 147 (1589—1600 рр.). На нижньому прокраї перших аркушів є вкладна Гедеона Балабана 1596 р. до Жидичинського монастиря. Як і попередня, ця збірка, на думку Бегунова, має відбиток пам’яток Першої і Другої болгарських держав, віддзеркалюючи принаймні шість окремих джерел переважно південнослов’янського походження до XIV ст. Подібні йому кодекси — т. зв. збірка Рильського монастиря 2/25 XIV ст., Успенська збірка XII—XIII ст.⁶⁹ Тематично збірка Милецького монастиря містить такі типи пам’яток: 1) полемічні статті проти латинян; 2) окреме *Слово Германа I Константинопольського про благовіщення*, що приписується Дамаскіну; 3) аскетико-напучувальні статті; 4) “толкования”; 5) *Книга про Троїцю і про віру*; 6) *Слова на Воскресіння Господнє*⁷⁰.

Із зібрання Жировицького монастиря походить полемічна збірка проти латинян, датована 1546 р. (додаток 5), яка, ймовірно, була укладена в Супрасльському монастирі. Її було передано до Жирович, як свідчить запис на форзаці нижньої кришки, митрополитом Київським і Галицьким⁷¹. Ця збірка, очевидно, є одним з найбільш вірогідних протографів ПДЗ другої половини XVI—XVII ст., оскільки містить пам’ятки, що невдовзі складуть їхнє репертуарне ядро. Ці пам’ятки (*Послания королю Угорському* та *О исхождении Святого Духа* Василя Микільського) можна вважати показовими, такими, що свідчитимуть про складання власне руського репертуару ПДЗ.

Однією з найбільш розгалужених полемічних збірок другої половини XVI ст., що містить тексти, спрямовані проти католиків, євреїв, протестантів і мусульман, є згадана збірка з Супрасльського монастиря (зібрання Погодіна). Невідомий автор вже знайомий з трактатом Петра Скарги *“О jednotści Kościoła Bożego”*⁷². До складу збірки входять: *“Житие Григория Омиритского”*; *“Особное мовене до жидов”*; статті, спрямовані проти католиків, що мають значні авторські інтерполяції; низка статей, присвячених

обрядовим і догматичним питанням антипротестантського характеру. Також міститься виписка з польської хроніки “*О Махмете*”, “*Житие*” блаженного Кирила Філософа, похвала слов’янській мові, Євангеліє, видане Василем Тяпинським ⁷³.

Збірка № 475 ⁷⁴ із зібрання Києво-Михайлівського собору (додаток 6) має спільний протограф зі згаданою Супрасльською (колекції Погодіна) та Жировицькою (колекції Доброхотова). Збірка, подарована А. С. Петрушевичем Київському університету ⁷⁵ (додаток 8), включає низку тематичних підбірок, пов’язаних з Богородичним культом, та текстів полеміко-догматичного змісту, що присутні також у згаданих руських збірках.

Значно відрізняється від попередніх збірка № 476 (1736) “*Розница*” 1617—1618 років ⁷⁶ (додаток 7), яку можна датувати за філігранями першою третинною XVII ст. Тут вміщено тексти вкрай строкатого змісту. Рукопис нагадує своєрідну записну книжку і має значну кількість пропущених сторінок, які укладач, очевидно, сподівався заповнити пізніше. Серед її текстів привертає увагу насамперед “*Ответ на то одного христолюбца, сына Церкви восточное*” — відповідь на виступ Іпатія Потія на сеймі 1600 р. Цей текст є фрагментом “*Перестороги*” — полемічного трактату, що пов’язується з відповіддю на книгу Потія “*Poselstwo do papieża rzymskiego Sixta IV od duchowenstwa i do książąt i panów ruskich w roku 1476*” (Вільно, 1605) ⁷⁷.

Збірка № 198 (134) “*Книга о богохульных латынохъ*” ⁷⁸ (додаток 9) являє собою зведення полемічних текстів, відреставроване у XVIII ст. Перша частина починається гравюрою Успіння Божої Матері (арк. 1 зв.). На аркуші 1 міститься вступ упорядника XVIII ст.: “*О богохульныхъ латынохъ содержащая в себѣ главизнь 10. В тѣхъ оубо главизнахъ суть сказанія нѣкая о хулѣ на Святаго Духа, и о служении на опрѣсноцѣхъ, и когда оны латыны отлучишася от православно кафолическия вѣры. Суть же и епископи нѣкия архиереовѣ правовѣрныхъ и свѣдѣтельства святыхъ Отець о семъ; яко Духъ Святой от Отца токмо исходитъ*”.

Друга частина (арк. 93—103 зв.), виділена реставраторами у XVIII ст., містить текст зі звинуваченням католиків у 26 ересях та спростуванням 19 пунктів католицьких закидів православній Церкві: “*Книга вторая къ тѣмъже латиномъ о душе пагубной ереси ихъ глаголюща*”. Перед текстом пам’ятки — звернення до читача:

“*Слово ко читателю православному: Не чудися о семъ читателю православный, яко не имат зачала книжица сия. За небрежениемъ бо небрегущихъ о душе полезныхъ писменахъ; въ малѣ и сия не разсыпашася хартийцы, ихъ же мы недостойныи потщахомъся въ купу собрати, желахомъ же и переписатьи не обретающыяся здѣ вещи, но нигде же избрѣсти я возмогохомъ*”.

На звороті аркуша — гравюра Миколая Мирлікійського. Зміст цієї частини, писаний староукраїнською мовою, складається з трьох розділів: (1) *О брацѣ честномъ*; (2) *О чистцѣ слово*; (3) *Починается третия част на твои книжки*. У третій частині збірки на аркуші 131 міститься така передмова укладача:

Книга зѣло душе полезная наставляетъ бо иноковъ и мирскихъ на путь спасенный, подаетъ же совѣтъ благъ всякому властелину, ежъ добрѣ оуправляти от Бога данния ему власти. Сочиненна ест от нѣкоего инока именемъ Максима, жителствовавшего в святыхъ горахъ, содержитъ же в себѣ главизнь девятъ. Еще же многая словеса иматъ воюющая противу латынь и иныхъ многихъ еретиковъ.

На звороті аркуша — гравюра, що зображує святу з лілеєю.

Крім збірок, які мають безпосередньо полеміко-догматичне спрямування, збереглася невелика кількість таких, що містять полемічні статті як інтерполяції або цілісні блоки. Так, збірка XVI ст. містить текст “*О исхож-*

дении Святого Духа” (поч.: “Господь наш Иисус Христос, в евангелии рече: Не въходяй дверми въ дворъ овчий, но пролезай”)⁷⁹. Ізмарагд з Віленської колекції, описаної Добрянським (XVI ст., № 240)⁸⁰, містить такі статті: (1) *Молебнo и любезно. Германа патриарха къ жестокомъ латыномъ поучение* (поч.: “Познавшие оубо възлюблени истинное православне”); (2) “*Михаила архиепископа Царя града о ересехъ латинскихъ, елика латини чрезъ предание церковное творять, их же ради имамы их и не приобщеныхъ*” (поч.: “Глаголю Духъ Святыи не от Отца исходит единого, нъ и от Сына”). Номоканон XVII ст. з колекції Почаївської Лаври містить, серед іншого, також полемічні тексти⁸¹. Серед полемічних текстів збірки середини XVI ст. з Колекції Перемишльської греко-католицької капітули *Сказание о седмехъ съборѣхъ* (поч.: *Святыи и вселенскый 1 соборъ был при великомъ цари Костянтинѣ*) та *Слово иже не приити от латини оучения* (поч.: *Ихъ же оучение развращено с нами въшедше въ церковь и не покланяются иконамъ*) — одна з численних варіацій апокрифу про Петра Гугнивого⁸².

Блок полемічних текстів є також у конволюті початку XVII ст.⁸³ (додаток 10), який складається з чотирьох частин, про що свідчать особливості почерків. Початок відсутній, але *Бесѣды* (очевидно, це — *Бесіди* Йоана Золотоустого про Євангеліє від Матфея), якими починається збірка, пронумеровані. Можна припустити, що було втрачено чотири та частина п'ятої *Бесѣд*. Крім декількох звичних текстів візантійської полемічної традиції, в конволюті представлено вступ до досить поширеного в рукописах “*Житія Святого Макарія*” ієромонаха Кипріяна з Острога († після 1623 р.)⁸⁴.

Розвиток книгодрукування ослабив функції традиційної рукописної ПДЗ, до того ж змінюється і сам спосіб полемізування. Деякі друки полеміко-догматичної спрямованості функціонують як рукописні книги або частини збірок⁸⁵, проте в XVII — першій половині XVIII ст. фіксуються окремі рукописи полеміко-догматичного змісту. Такою, наприклад, є збірка, що датується за філігранями 1628—1645 рр.; як свідчить запис на останньому аркуші, вона належала Захарії Копистенському (додаток 11):

“*На досѣхъ же книги сея отъ блаженнѣйшаго архимандрита Печерскаго кира Захарии Копыстенскаго, егда странствоуя бѣ въ монастыри Путенскаго сѣя написашася: О Россове, елицы здѣ въ Святыи монастырь Путенскый притѣкаете, чѣтѣте книгоу сию, благо бо зѣло полезна есть на оутверждение благочестия причастникомъ Божественнаго Духа, есть же о Духѣ Святыи зѣло сильна и довольна, противу латыномъ. Иже васъ и благочестие Церкви восточныя люте гонять и развращаютъ, и еже по апостола гласу: Дабы отщѣпени были развращающіи васъ*”⁸⁶.

Збірка виконана парадним скорописом і являє собою підбірку уривків з текстів догматичного та полемічного змісту, дотичних переважно теми сходження Святого Духа. Це, зокрема: “*Свѣдѣтельство Отець о дѣйствахъ Святого Духа*” (на полях зазначено, що це — вибірка з Каліста); “*Яко отъ иже о Бозѣ видѣниа безмѣвнѣ въсякъ възсходитъ въ единственное и простое Бѣжие видѣние*” (Діонісій Ареопагіт?); “*Обличения явственна многими, яко тѣщи Духа обносятся латини*”; “*Фотиа Патриарха Константина града*”; “*Къ римляномъ о Святомъ Духоу въкратцѣ*”; “*Божественный оубо Григорий Диалогъ*” (в слов'янській традиції Двоєслов). Також подано свідчення про вселенські собори, вибірку з творів Афанасія Великого, Григорія Палами, Варлаама Кальварського, Никити Пафлатона тощо. Видно, що основний вміст, хоч і включає добре відомі тексти з традиційних ПДЗ, різоче відрізняється від попередньої традиції і містить, очевидно, нові переклади.

* * *

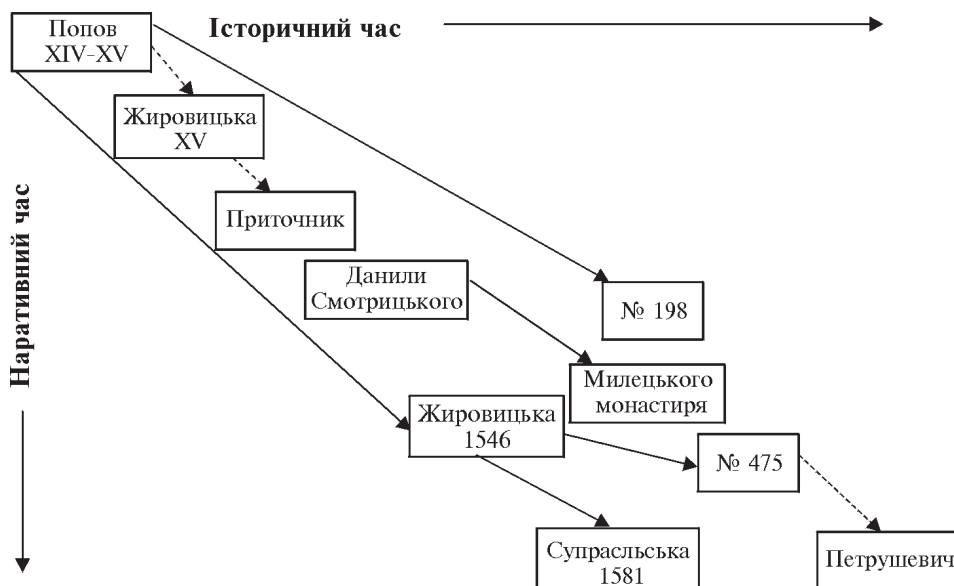
З нашого огляду випливає, що рукописним збіркам з текстами полемічного та догматичного змісту притаманний строкатий характер. Відзначено як риси, що їх об'єднують, так і ті, що відрізняють. Формулювання більш широких висновків про *ПДЗ* та їх характер можливе лише за умов повного опрацювання всіх типологічно близьких збірок. Спробуємо зробити попередні узагальнення. Отже, за зовнішніми ознаками досліджені нами пам'ятки можна умовно віднести до типу своєрідної “підручної літератури”, оскільки більшість має не “парадний” формат 2⁰, а “повсякденний” 4⁰, написано їх скорописом, а не півуставом. Для унаочнення комплексів повторюваних текстів подано їх у таблиці, що показує репертуарну сталість та генеалогічну спорідненість окремих збірок (порядковий номер збірки за нашими додатками подаємо у горизонтальному рядку, а у вертикальних рядках — номер пам'ятки в полеміко-догматичному комплексі). Виходячи з наведених у таблиці даних, можна зробити такі висновки:

(1) У збірках XVI — початку XVII ст. продовжують копіюватися тексти візантійського та руського походження, які повторюють однакові історичні сюжети та аргументи;

(2) У середині XVI ст. в репертуарі *ПДЗ* з'являються нові тексти, що в основному відтворювали сюжети руських та візантійських пам'яток;

(3) Очевидно, можна говорити про *ПДЗ* з характерним репертуаром, що склалися та відтворювалися на території України і Білорусі.

Наше уявлення про можливі шляхи укладання *ПДЗ* з характерним для українських і білоруських земель репертуаром спробуємо показати на діаграмі, де збірки розташовані у двох площинах — історичного та умовного наративного часу. Історична хронологія демонструє класифікацію збірок за часом їх створення, а наративна показує, як змінюються типи збірок з середини XVI ст., коли відбулася зміна у характері полеміки. Як видно з діаграми, складання нового типу збірок, що містили тексти-індикатори (“*О исхождении Святого Духа*” та “*От прота Афонского королю Янушу*”), відбулося на території Білорусії. Можна припустити, що збірки потрапляли на Волинь, Галичину та Київщину з Супрасльського та Жировицького монастирів.

Полемічні і догматичні тексти у збірках		Збірки за номерами додатків											
Полемічні й догматичні тексти		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Сказания полезная о латинах 2. Исповедание вкратцѣ како и чего же ради 3. Сказание о 12 апостолах о латинѣх о опрѣсноцѣхъ 4. Послание Доминика архиепископа Венетийского 5. Се же Михаила Сигела 6. Германа патриарха къ жестоковатым латином 7. Сие исповедание папы римского еже принесоша 8. Отвѣщание святѣйшаго вселенскаго патриарха 9. Фотія патриарха Костянтына града 10. Слово ответное на латину (сходження Святого Духа) 11. Исповѣданіе о Троици (Вѣрую и исповѣдую) 12. Максима исповѣдника (Вопросы и отвѣты) 13. Поучения 7 собор на латину 14. Петра патриарха Антиохійского к архиепископу Венетийскому 15. От Иоана митрополита руского 16. Петра Александрийского к бенедекскому епископу 17. Петра Александрийского о опрѣсноцехъ 18. Никиты мниха о опрѣснокахъ 19. О фрязех и прочих латинахъ 20. Послание Василия Микольского “О исхождении Святого Духа” 21. Повѣстъ принесена из Святое горы Кееропотамское 22. Послание королю угорскому Янушу — Отвѣт прота 23. Описание Петра к Доминику 24. Слово и похвала Троице: Господь Бог Вседержитель 25. Новостожено сие поучение в Литвани 26. Блаженного Афанасія архиепископа Александрийского 27. Бесѣда християнину з жидом 28. Послание Михаила архиепископа Константины града	1	2	5	3	17	13	4?	1	45				
	2	7			8	7		2	46				
	3				10			4	47				9
	4				11	9		6					
	5				12			7					
	6				13?			9					
	7	3			14	10							
	8		1?		5	4			35				1?
	9	4							2				
		5	2										
		6	4										
		8	7?				3						5
		9											10
		10											
		11											
		12										31?	7
			1	5	6							32?	
						1	1						
						2	2						
						3	4		5—6	5			
						9	8?						
						15	11						
						16	12						
							14					27?	
							21		3?				
										3		33	

Серед самих збірок можна виділити три типи: (1) традиційний; (2) оновлений, що містить тексти, які постали протягом першої половини XVI ст. і стали підґрунтям для наступних пам'яток; (3) збірки, які не мають безпосереднього зв'язку з попередньою традицією і не вписуються до діаграми. Варто зазначити, що історичні зміни не означали відмирання традиційного типу. Тексти, що входять до їх репертуарного ядра, продовжували копіюватися, хоча паралельно функціонували друковані полемічні тексти з розгалуженою системою нової аргументації. Викладені висновки є попередніми і потребують ретельного ознайомлення *de visu* з рештою збірок з колекцій Москви, Санкт-Петербурга та Вільнюса.

ДОДАТОК 1. *Сказания полезная о латинах XV ст., Жировицького монастиря.* Зберігалася у Віленській публічній бібліотеці (нині — БАН Литви).

[1.] *Сказания полезная о латинах, когда отлучаешия от грекъ и святыя Божия Церкви и како избретоша себе ереси еже опресночная служити и хоулоу еже на Святого Духа.* Поч.: *Въ лѣта благочестивыхъ царей Коньстянтина и Ерины матере его представишу злочестиву иконоборству.*

[2.] *Исповедание въкратцѣ како и его же ради дѣла отлучишиа от нас латина нисвержени быша от прѣвенства своего и от книгъ споменныхъ идеже пишются в лѣто 6286.* Поч.: *Бѣша на седмомъ съборѣ Андриянъ папа римский и потомъ Лео тажъ Стефанъ.*

[3.] *Слово третие о латинѣхъ сказание 12 апостолоу о латинѣхъ о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *К вамъ слово о хитрии римляне, ваше разгласие еже с вами не единьствуе.*

[4.] *Послание Доминика архиепископа венетийского еже посла къ святѣйшему патриарху великия Антиохия кирѣ Петру о опрѣснокоу же и о Венедийскому.*

[5.] *Се же Михаила Сиггела.* Поч.: *Вѣдомо буди яко от шестаго събора.*

[6.] *Германа патриарха къ жестоковѣйнымъ латинамъ поучение.* Поч.: *Познавши оубо възлюблени истинное православие.*

[7.] *Сие исповѣдание папы римскаго еже принесоша отвѣтници его, нарицаеми Фремуарию къ святѣйшему патриарху Герману.*

[8.] *Отвѣщание святѣйшаго вселенскаго патриарха кирѣ Герману.* (Свідчення Отців про сходження Святого Духа від Отця).

[9.] *Фотия патриарха Костянтина града къ римляномъ о Святомъ Духоу и о приносимѣхъ от нихъ опреснокоу.* Поч.: *Божественный оубо Григорий нареченый Двоесловъ.*

ДОДАТОК 2. *На посрамление Ляховомъ и Латынамъ (XIV—XV ст.).* Зберігалася в колекції Імператорської публічної бібліотеки Санкт-Петербурга.

[1.] Передмова, в якій зазначається, що ця збірка є вибіркою з різних творів.

[2.] *Сказане въ кратцѣ како и коего ради дѣла отлучишася от нас латини и извержени быша от первѣнства своего и от книгъ помѣнныхъ идеже пишются православнии патриарси.* Поч.: *В лѣто 6286 бѣше на седьмомъ съборѣ Андрианъ папа римский.*

[3.] *Исповѣдание писано папы римскаго како и что вѣрують и держать непреложно томъ самъ папа и Фременурии и прочии вси.*

[4.] *Слово ответное на латину, глаголющихъ яко святыи Духъ от Отца и от Сына исходитъ.* Поч.: *Господь нашъ Иисусъ Христосъ въ Еуангелии рече: не входяи двери въ дворъ овчий, но прелезя итуда тать есть и разбоиникъ.*

[5.] *Исповѣдание о Святѣхъ и единосущнѣхъ и животворящеи Троици.* Поч.: *Вѣрую и исповѣдую единого Бога.*

[6.] *Максима Исповѣдника изложение о вѣрѣ въкратцѣ.* Поч.: *Въпрашати и отвѣщати всякому христианину.*

[7.] *Сказанье о 12 апостолу и о латинѣхъ и о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Къ вамъ слово о хитрии римляне ваше разгласье еже с нами не единьствуе.*

[8.] *Поучение седми съборъ на латину.* Поч.: *Небехма оубо реку крстѣяне васъ Божию благодатью изначала знаемъ.*

[9.] *Петра Антиохийскаго патриарха къ архиепископу венетийскому о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Написана же ми святини твоя яко святыи и блаженныи патриархъ Костянтина града Михаилъ оплатокъ ради сварить.*

[10.] *Къ архиепископу римському от Иоана митрополита рускаго о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Възлюби Господи любовь твою человеце Божии.*

[11.] *Посланье архиепископа Петра Александрьскаго къ бенедскому архиепископу.* Бѣ же при патриаршѣ Костянтинѣ града Алексѣи. Поч.: *Нигдѣ же написано первопрестолнику киликинскому.*

[12.] *Того же Петра Александрьскаго о опрѣсноцѣхъ. Поч.: Еже причащаются опрѣснокъ ветхыя жертвы причащенье есть.*

ДОДАТОК 3. Книга зовомая Приточник Васки писаря (1483 р.). Зберігалася у Відділі рукопису НБУ ім. В. Вернадського.

[1.] *Никиты мниха презвитера обители Стоудийския, пореклом же Стифата к латинином о опресноцех. Поч.: Аще ест в тебе разоум рече премудрость.*

[2.] *О фрузех и о прочих латынах. Поч.: Римскии еликоше западныя цари.*

[3.] *Исповедание писано папы римскаго как и что веруют и дрѣжат непреложно тои сам папа Фременоурии и прочии вси. Поч.: Сие же писание принесоша ответници папини нарицаемии Фременоурии.*

[4.] *Германа патриарх к жестьким латыном молебнo и любезно. Поч.: Познавшие оубо въ люблении истинное православие.*

[5.] *Исповедание въкратце како и кого ради отлучишас от нас латини и извержени быша от первенства своего и от книг пламенных идеже пишутся православнии патриарси. Поч.: В лето 6286 беаше на содмем Съборе Ариян папа.*

ДОДАТОК 4. Збірка Милецького монастиря, 1589—1600 рр. 311 арк. Подарована Жировицькому монастиреві, у 1651 р. потрапила до Милецького монастиря. Нині зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського; 2⁰ (307 206 мм), півустав, чорнило коричневого кольору, корінець обдертий, а кришки обтягнуті шкірою і відступають від книжного блоку згори та знизу на 10 мм, зшитки містять по вісім аркушів; кількість рядків коливається від 28 до 29.

[1.] *Германа II Константинопольскаго Прение с латинянами 1233 р. Поч.: Ест оубо съвършенъ ест имѣя бытие.*

[2.] *Символ вѣры и Вопросы и ответы о вѣрѣ и о Св. Троице. Поч.: Вѣрою исповѣдую единого Бога несъздана трисъставна.*

[3.] *Исповедание въкратце како ради дела отлучишася от нас латини и извержени быша от прѣвенства своего и от книг помянныхъ иже православнии патриарси. Поч.: В лет 6286 (778) бяше на седмомъ съборѣ Андрѣа папа римски и потомъ Леон.*

[4.] *(Максим Исповедник) Вопросы и ответы о вере. Поч.: Въпросъ. Колко естество исповѣдаешъ.*

[5.] *О опресноцѣхъ Никиты мниха презвитера, обители студийския по реклом же Стифана къ латинином о опресноцех гл. 15. Поч.: Аще ест в тебе разумъ, рече, премудростъ отвецай ближнему.*

[6.] *(Псевдо-Фотій) Слово о еритикох, о латини. И о иннехъ суть же языци латиньстии и иныхъ языкъ еретици мнози. Поч.: И папа Римскии и еликоже западныя страны християны.*

[7.] *Сказание о семи вселенскихъ соборах. Поч.: В Никеи первый собор.*

[8.] *Вопросы и ответы о евангельскихъ словесах. Поч.: Человекъ етеръ сходяще от Иерусалима въ Ерихонъ.*

[9.] *Слова избранное на безбожная латини. Гл. 20. Поч.: Егда мовят латини и зборнаа церковь Рим, и оплатокъ тело Христова, то не помнят Христа иже рече жидомъ: “Разорю церковь сию”⁸⁷.*

ДОДАТОК 5. Збірка Жировицького монастиря 1546 р. Зберігається в колекції єпископа П. Доброхотова, БАН Росії. 4⁰, 107 арк.; півустав; дерев'яні кришки, обтягнуті шкірою.

[1.] *Послания Василия, пресвитера Миколскаго с Дольной Руси о исхождении Святого Духу (без початку).*

[2.] *Сия повесть принесена бе ис Святое горы Калугери у монастырь Супряслъскии в лето от создания миру 7054-е и в то же лето в сию книгу вписана, а когда она содеашеся, перед концемъ выобразена суть, еже о обители Ксиропотамстеи, иже в святой горе сбываются от латининомудрствующихъ. Поч.: В царство Романа, грекы обладающаго, създана бысть обитель сия.*

[3.] *Януша, краля Угорскаго, послание второе через своего логофета к проту святыя горы Афонския. Поч.: Иже въ велицей чести и благодати преосвященъ.*

[4.] *От прота Святыя горы Афонския и всего сбора их Янушу, кралю Угорскому, послание второе. Поч.: Свѣтлому кралю Янушу, всеи Угорскои земли съдрѣжителному.*

[5.] *О исхождении Святаго Духа. Поч.: Господь нашъ Иисусъ Христосъ в Еваггелии рече: не входяи двери.*

[6.] *От Петра Антиохийскаго патриарха, к архиепископу римскому о опресноцех. Поч.: Написа же ми се святыни твоя.*

[7.] *К архиепископу римскому Иоанна, митрополита рускаго, о опресноцех. Поч.: Възлюбихъ, о Господи, любовь твою.*

[8.] *Послание Доминика, архиепископа венетийскаго. Поч.: Превысокаго престола, еже въ антиохийской церкви.*

[9.] *Отписание святейшаго патриарха Петра к Доминику*. Поч.: *Честному и равноаггельному владыцѣ*.

[10.] *Се же Михаила Сиггела*. Поч.: *Вѣдомо буди, яко оть шестого събора до цесарства Монаха обличаеми бяху по-малу римляне*.

[11.] *Германа патриарха к жестоковатым латином поучение*. Поч.: *Познавше убо, возлюблении, истиннон православие*.

[12.] *Сие исповедание папы римскаго, еже принесоша ответницы его, нарицаеми Фременурии*. Поч.: *Отець есть съверъшенъ Богъ въ собѣ*.

[13.] *Святейшаго вселенскаго отвещание патриарха Кир Гремана и священнаго собора к посланным от папы Фременурем*. Поч.: *Въпросъ: рцѣте намъ, о честнии отвѣтници*.

[14.] *Фотия патриарха Костянтина града, к римляном о святом Духу и о приносимем от них опресноку*. Поч.: *Божественныи убо Григории*.

[15.] *Слово и похвала о единосущней и неразделней пресвятей Троицы, о Отци и Сыне и о Святом Дусе*. Поч.: *Господь Богъ, царь, вседѣржителъ, безначаленъ, не имыи начала*.

[16.] *Новосложено сие повчение во Литвании нарицаемым цоззлцз логофетом*. Поч.: *Понеже убо изъ бесчестиепришедше и отъ темнаго кумирслужения и диаволя льсти свободившися*.

[17.] *Сказание о 12 апостолу, о латине и о опресноцех*. Поч.: *К вам слово, о хитрии римлянѣ*.

ДОДАТОК 6. Збірка № 475, кінець XVI ст. Зберігається в складі колекції Михайлівського Золотоверхого собору, ІР НБУ ім. В. Вернадського. 4⁰; арк. за філігранями: арк. 4 Briquet № 12873 (1593 р.), арк. 158 № 12806 (1600 р.), арк. 255 № 12803 (1594 р.), скоропис; 21 рядок; в зшитках по 8 арк.; мови: староукраїнська та церковнослов'янська; чорнило коричневого кольору, кришки з картону, обтягнутого тонкою шкірою, підклеєні папером аквамаринового кольору; корінець пошкоджено; книжний блок відступає від кришок на 2 мм з усіх боків.

[1.] *Послание к латинскому архиепископу о исходжении Святого Духа 1511 р.* (Текст не має початку): *Мы веруемъ и якож Иоаннъ извѣсть есть Христова словна и против ляющихся учить*. (На берегах арк. 4. — міститься запис: *преподобнаго отца нашего Феодосия Печерського спасение*).

[2.] *Повесть про разорении Святой Горы 1276 р.* Поч.: *В царство Романа, грекы обладающаго*⁸⁸.

[3.] *От прота Святыя горы Афонскыя и всего сбора их Янушу, кралою Угорскому, послание второе*. Поч.: *Свѣтлому кралою Янушу, всеи Угорскои земли съдѣржителному*.

[4.] *О исходжении Святого Духа*. Поч.: *Господь наш Исус Христос, в евангелии рече: Не вѣходяй дверми въ дворъ овчий, но пролезай. Иноуде татъ есть разбойникъ*.

[5.] *От Петра Антиохийскаго архиепископа патриарха ко архиепископу римскому о опресноцех*. Поч.: *Истина твоя яко святыи блаженный патриархъ Костянтинаграда Михайль*.

[6.] *Ко архиепископу римскому Иоанна митрополита русскаго о опресноцех*. Поч.: *Возлюбих о Господи любовь твою человеце Божию*.

[7.] *Послание Доминика архиепископа Венетийскаго еже посла ко святейшому патриарху Антиохия Петру о опресноку же и о прочих своих*. Поч.: *Превысокого престола еже во Антиохиской церкви первопрестолному*.

[8.] *Отписание святейшаго, патриарха Петра ко Доминику архиепископу Венедийскому против писанию его посланном*. Поч.: *Честному и равноаггельному владыцѣ и духовному брату нашему*.

[9.] *Германа патриарха ко жестоковым латином. Поучение*. Поч.: *Познавше убо возлюблени истинное православие*.

[10.] *Фотия, патриарха Костянтина града ко римляном о Святом Духу и о приносимем от них опресноце*. Поч.: *Божественныи убо Григорие нареченные Двоеслов*.

[11.] *Слово и похвала о единосущней и нераздельней Троицы о Отци и Сыне и о Святом Дусе и како прославляется Святая Троица*. Поч.: *Господь Бог Царь Вседержителъ безначален не имей не начала ни конца*.

[12.] *Новосложено сие поучение во Литвании нарицаемым цоззлцз Логофетом*. Поч.: *Понеже оубо изъ бесчестия во благочестие пришедше и от темнаго кумирслужения и дияволя льста освободившися*.

[13.] *Сказание о 12 апостолу о латине и опресноцех*. Поч.: *К вам слово, о хитрии римляне*.

[14.] *Блаженного Афанасия архиепископа Александрийскаго ко Антиоху князю о многих нужных взысканиих и во священных писаниих недоуменных и должных всеми Християны ведомом быти*. Поч.: *Первие убо о вѣровавшихъ и крестившус во Троицю единую*.

[15.] *Послание до латин из их же книг*. Поч.: *Папа рымский, пишется вселенским, пишется опокою, пишется викарем Христовым*.

[16.] *Вызнане веры которое постановено сполечно на первом соборе в Нике напротив Ария, потом доконал у Костянтинополи против Македония.*

[17.] *Виписки з Максима Грека, Йоана Лествичника, св. Миколая, Патерика, Оу-став о соборном согласии, з св. Максима, Старчества, Пахомия указ о правиле келейном, Йоана Золотоустого О походе души от тела, й О усопших.*

[18.] *Лета 6659 Ростислав Мстиславич устрои град великий Смоленеськъ и церков со-зда Святого Спаса верх Смядыни.*

[19.] *Виписка з Учительного Евангелия.*

[20.] *Беседа христианину з жидом о вере христианской и о иконах.*

[21.] *Вопросы и ответы: что есть иудеи еврейни, израильтяне.*

[22.] *Хронология евангельских и библиеских подій.*

[23.] *На богомерскую, на поганую латину. Поч.: Анаклетус папеж римски устави капланом борода голиит.*

[24.] *Прение противу Ария блаженного Афанасия. Поч.: Презрением Бога со друземи брати мое пошед путь ко рабом Божиим и мне возлюбленным имех.*

[25.] *Правила чернечой поведінки.*

[26.] *О ченечестве* ⁸⁹.

[27.] *О иосеях жидох како твердое воздержание жития имели иноческому житию пользы. Поч.: Тро бо обычай або закон был в жидех един фарисей, а другии садукее а третью есеи* ⁹⁰.

[28.] *Уривки різноманітного змісту, серед яких Вся собрания аггелская, що регламентує ієрархію звернення до янголів.*

ДОДАТОК 7. *Розниця № 476, перша третина XVII ст., з колекції Михайлівського Золотоверхого собору, ІР НБУ ім. В. Вернадського. 4⁰; 111 арк. (158–193 мм); за філігранями Каманін-Вітвіцька арк. 99 — № 1171 (1630—1635 pp.); скоропис, писано в чотири руки; рядків 25—33; мови: староукраїнська, старопольська, латина; колір чорнила від коричневого до темнокоричневого. Кришка (збереглася тільки верхня) — картон, обтягнутий тонкою шкірою та підклеєний папером аквамаринового кольору, кришка виступає за межі книжного блоку збоку на 4 мм та на 3 мм згори; корінець надірваний, аркушів у зшитках по 10; форзац підклеєний папером світлозеленого кольору; на форзаці верхньої кришки ліворуч напис Книга зовомая цветодарование, изъ библиотеки Михайловской: 2 м из числа книгъ библиотеки Киево-Михайловскаго монастыря 1861 г. сентября 30 дня.*

[1.] *Сия книга, зовимая цветодарования има глаголе да любве глава одна. Поч.: Любовь с радостию и чистымъ сердцемъ есть дело.*

[2.] *Поучение Нила в осми помыслах, ими же человекъ.*

[3.] *Златоустаго к Тимофею первого послания. Поч.: Где ныне суть непотреба быти слова проповеди ни учит.*

[4.] *З живота святого Василия великого архиепископа Кесарийского. Поч.: З науки учневъ абы чистость душевную и телесную ховали, абы хотены тихое вымову роздѣлюю.*

[5.] *Из Пчелы словеса малые прикладные человеку потребные. Поч.: Сыну нехотящихъ наказания твоего наказуемы.*

[6.] *Со Псалмовъ Давидовых розных по вируу душъ полезныхъ выбравши в кротце преписав. Поч.: Блажен муж иже не иде на совет нечестивыхъ.*

[7.] *Апостола Святого Павла к Коринѣтомъ послание святого апостола Павла. Поч.: Писахъ вамъ в послании не примѣшати.*

[8.] *Святого Василия о времени согрѣшающихъ правил 26 во кратце. Поч.: Презвитер вернаго или невернаго.*

[9.] *Науки, которыхъ Церковъ святая учить.*

[10.] *Яко аггль предадѣ великому Пахомию двенадесете молитвы, во дня и ночи начало сице. Поч.: Трисвятое по обычаю, тажъ придете поклонитися.*

[11.] *Придание от уставъ Святыхъ Отець иже в общемъ житии пребывающимъ инокомъ и не умеющимъ писания книжнаго. Поч.: За всю Псалтыр 6 молитвъ Иисусовыхъ.*

[12.] *О тыхъ которіе с храму воевали злѣ погибли. Поч.: Ирода, царя Ерусалимскаго рыбаки росточили.*

[13.] *Вывод Потѣев, луцкаго владыки. Поч.: Вызнаваемъ ижъ былисмо под послушенствомъ патриархи.*

[14.] *На латину къ папежомъ которыхъ што в нихъ вымысливъ сказание о томъ. Поч.: Анаклетус, папеж римский устави капланомъ борода голиитъ. Александр папежъ установилъ преснымъ хлебомъ служитъ, бо предъ тымъ в Риме.*

[15.] *О царехъ и деихъ папежскихъ и колико ихъ и хто у кроникахъ полскихъ давныхъ укоронован. Поч.: Ижъ по вознесенію Христове у рокахъ сто и къ еще до соборовъ былъ в Риме папежъ Александр.*

[16.] *О папах семи соборов.* Поч.: *Што се дотычеть осмого албо девятого собору яко римляне пишут.*

[17.] *О поклонению святых иконъ.* Поч.: *Глаголетъ в десятословію не вчини собе всяко подобія.*

[18.] *О молитве святых и их похвалъ люторы глаголють ижъ непотреба святых просити и им молити.* Поч.: *Мы ж въ Ветхом Писании обретаем святых смиряющих себе, моляс Бога ради.*

[19.] *О кадилъ.* Поч.: *О кадиле, або о ладуне все множе доводим.*

[20.] *О свечах.* Поч.: *Мовили быхмо от письма, ино учит нас апостоль духовныя sprawy духовным предлагати.*

[21.] *О молитве и приношении за усопших.* Поч.: *Молитвы и приношение о усопших писмо розкажутъ чинить. Любви ради християнское.*

[22.] *Z lamentu o terazniejszych Pasterow naszych.* Począ.: *Osadziwszy nas samich.*

[23.] *З ляменту выписалем некоторые противко папешников речи, а тоє на прод з листу до папєжа писаный з середины того листу.*

[24.] *O Rzymie wijze s tego lamentu.* Począ.: *Co o samym mescie wymie także duchownych obywatelach.*

[25.] *Liczba tych PP., które byli prawosławney wiary a potymśze odsczypili.* Począ.: *Dom Xiążat Ostrozskich, Xiążenta Sluccy, Zasławscy.*

[26.] *Казанье Святого Кирила / Szmat, kawalek z Stefana Zyżaniego/.*

[27.] *Инока Максима Грека толкование именам по азбуце.* Поч.: *Агафон — благ, Аввакумъ, еврейская пословица.*

[28.] *Того ж инока Максима сказание о венцы.* Поч.: *О сем еже пишуть иконники.*

[29.] *О артикулъ в неделю новую по Пасцѣ.* Поч.: *Для того Артусцы хлебъ от Пасхи аж и до сего дня.*

[30.] *З Библии выписав о летах и бытие человека во Ветхом Завете глав. Книги 1, Моисеевы.* Поч.: *Сиа книга бытия человека.*

[31.] *Kroniczka albo sumariusz.* Począ.: *Roku Panskiego 1569 w Lublinie Polacy z Wielkim X. Litewskim Unią.*

[32.] *О образе еже о сошествии Святого Духа.* Поч.: *Еже пишуть его у коруне себя.*

[33.] *Яко которая земля веру гречскую держала.* Поч.: *Не токмо муровляне, чехи.*

[34.] *От словес Святого Иоана Златоустаго.* Поч.: *Ничтоже злее вредны душа, псу уподобися сладости человеце.*

[35.] Уривчасті записи польською і латиною.

ДОДАТОК 8. Збірка Антона Петрушевича, середина XVII ст., подарована Київському університету св. Володимира, зберігається в ІР НБУ ім. В. Вернадського. За філігранями арк. 53 Каманін-Вітвіцька № 1261 (1637 р.); арк. 29; Каманін-Вітвіцька № 1118 (1650 р.). 4⁰ (154 184 мм); 68 аркушів, поточені; скоропис; кількість рядків — 28; колір чорнила коричневий; старослов'янська та староукраїнська мови; по 8 аркушів в зшитках; кришка з картону, корінець із шкіри, очевидно, кути кришок також були обтягнуті шкірою, пошкоджені, кришки не виступають за книжний блок, на верхній кришці напис: *Андрія*.

[1.] *Слово похвальное на Покрову пресвятыя Богородицы.* Поч.: *Сладчайша убо ест во временах весна и свѣтлѣйши во звѣздах солнце.*

[2.] *Сказание извѣстно о чудесех пресвятыя владычица нашея Богородица и приснодевы Мария.* Поч.: *Вся убо лѣтом, елика под лѣтом породѣ.*

[3.] *Прение христианина со жидовином.* Поч.: *Вся яве о Христове пришествии по рождестве пророци нам возвестиша.*

[4.] *О пресвятой животворящей Троици.* Поч.: *Прежде всех подобает истинному християнину ведати что ест Бог.*

[5.] *О седми соборах вселенских когда который и в кое время быст.* Поч.: *Великий цар Константин виде Церков Арием возмущену. И повеле собору быти.*

[6.] *Сказание во кратце о латинех како отступиша от православных патриархов.* Поч.: *Во царствующем граду Константине.*

[7.] *Януша краля угорского.* Поч.: *Иже во велице чести и благодати.*

[8.] *Прота Святыя горы Афонския Янушу крало угорскому послание второе.* Поч.: *По сих восписуем светлому ти королевству восприяхом доброе твое произволени.*

[9.] Різноманітні повчальні притчи, “повісті” і “слова”.

ДОДАТОК 9. Книга о богохулных латынохъ № 198 (134), в складі колекції Києво-Печерської лаври, зберігається в ІР НБУ ім. В. Вернадського; за філігранями Каманін-Вітвіцька арк. 64 № 211—249 (1570—1593 рр.). 8⁰, (150 87 мм); 267 аркушів; дрібний скоропис однієї руки; зшитки по 12 арк.; кількість рядків коливається 19—21. Вона складається з трьох частин, що стало результатом реставраторської роботи XVIII ст. На

аркушах 2—4 запис почерком XIX ст., що свідчить про приналежність рукопису Києво-Печерській лаврі, також на другому аркуші міститься запис: *сиа книга иеродиакона Аркадия.*

Перша частина. [1.] *Сказания полезна о латинох, кѣгда отлучишася от грек, и от святыхъ Божия церкви. И како изобретоша себе ереси еж опресночнаа слоужити и хоулоу, еже на Святого Духа. Поч.: Въ лѣта благочестивыхъ царей Костянтина Ирины матери его.*

[2.] *Слово второе о латыни. Сказание 12 апостолу о латыне и опресноцехъ. Поч.: Ко вам слово, о хитрии римляне.*

[3.] *Послание Михаила архиепископа Костянтина града. Поч.: Преблаженному и духовному брату и съслужебнику нашему.*

[4.] *[Послание Доминика] архиепископа венецианского. Поч.: Посла ко святейшему патриарху великия Антиохии кирь Петру о опрѣсноцѣхъ и о прочихъ своихъ.*

[5.] *Описание святейшаго патриарха ко Доминику архиепископу венецианскому противу писанію его посланному. Поч.: Честному и равно аггельному владыцѣ и брату нашему.*

[6.] *Поучение Германа патриарха ко жестоковымъ латыномъ. Поч.: Познавшие оубо възлюбленнии истинное православие еже ест живот и прѣвѣщение.*

[7.] *Сие исповедание папы римского еже принесоша ответници его нарицаемыи Фременуари ко святейшему патриарху Константина града Кирь Герману. Поч.: Иже и сами они записаша своими руками множайшаго ради увѣренія.*

[8.] *Подписание аполиксарии папинехъ Домна Амония Фременора. Поч.: Сію вѣру аз оубо иже отчина братие.*

[9.] *Отвѣщание святейшаго вселенского патриарха кирь Германа и священнаго его събора к посланнымъ от папы, Фременуриемъ иже с ними латыномъ. Поч.: Рецийте наи о чести и отвѣтници святого папы.*

[10.] *Зде приложи свидетельства яко от Отца единого исходитъ Духъ Святыи, а не оубо и от Сына по латынскому велению Григорія Ниского. Поч.: Духъ изъ Отца състава исходитъ, се оубо естъ и Духъ оустъ его.*

Друга частина. [11.] Текст без початку із звинуваченням католиків у 26 ересь та спростуванням 19 пунктів звинувачень католиків православної Церкви: *Книга вторая къ тѣмже латыномъ о душе пагубной ереси ихъ глаголюща.* Цей текст (арк. 93—103б) написаний староукраїнською мовою, складається з трьох частин: *О брацѣ честномъ; О чистцу слово; Почитається третия част на твои книжки.*

Третя частина містить твори Максима Святогорця про спростування єресей і розколів з передмовою укладача. [12.] *Предословие. Поч.: Настоящаа новосочиненная книжка даръ оубо естъ всесвятого и поклоняемого Духа.*

[13.] *Главы поучительны къ началѣствоующимъ правовѣрно. Поч.: Моужество оубо телесное, телеса и излагати.*

[14.] *Какый рѣчи рѣклъ бы оубо къ содѣтелю всѣмъ епископъ нѣкій съжженоу бывшоу соборному храму и всему граду. И множайшимъ инымъ храмомъ емоу Боголѣпнѣ всѣхъ Господѣ. Имъ же подобаетъ внимати съ страхомъ и вѣрою нелицемѣрною. Поч.: Прости мя милосердѣ ми владыко боуди печални безоумія глаголы смѣшующими рещи къ вы.*

[15.] *Молитва къ Пречистѣй Богородици и отчасти в инословіе Господня страсти. Поч.: Тебѣ превѣсходящую безъ плотныхъ и божественныхъ чинѣвъ не прикладаню.*

[16.] *О рождествѣ Господа нашего Исуса Христаю в томъ же и надѣя. Поч.: Сеи в Рѣтепѣсѣ иноворотъ день младенецъ в нихъ возклоненъ матерію своею.*

[17.] *Слово на еллинскую прелестъ. Поч.: Понеже оубо божественною помощію обличихомъ оуже же на Спаса Христа иудейское бѣсованіе.*

[18.] *Слово похвальное святымъ апостоломъ Петру и Павлу на латинския ереси. Поч.: Въспои душе Божественныхъ апостолъ Петра и Павла въ прочихъ вѣрховныхъ и прѣвопрестолныхъ.*

[19.] *Отъ селѣ на латинскую ересъ о опрѣсноцѣхъ. Поч.: Такождеи приочи церковнии оуставѣ показуюци на земли Церковъ Христоу.*

[20.] *Бѣсѣда души и оуму по вѣпросу и отвѣтѣ о ежъ откоудоу страсти рождаются в нихъ. В томъ же и о божественномъ промыслѣ и на звѣздѣ четцѣхъ душа. Поч.: Оумелю безъ лени къ тебѣ бо в настоящее бѣсѣдоу сице обичнѣ.*

[21.] *Сиа слово веса акы отъ лица боляго словесе емоужъ начало чесо ради. Поч.: Аще кто истиннаа а не по окаянному лицемѣрнію стайиникъ благовѣрнію и чистоты естъ рачителъ.*

[22.] *Словеса душополезна зѣло внимающимъ ихъ. Бѣсѣдуетъ оумъ ко души своеи. Поч.: Чесо ради о любезна ми душе не лѣпотно забвение творимъ славы.*

[23.] *Трапезною все таинство благовѣрїа разуму естъ три. Поч.: Аще обидѣя в чемъ явятся обрѣжїма чѣсто и невѣздрѣжно тѣщаи противу оскорбити ихъ акы враговъ.*

ДОДАТОК 10. Конволют із зібрань ЦДІА, ф. 228, оп. 1, спр. 114. 4⁰ (210 160 мм), 183 арк.; писана в три руки: 1) дрібний скоропис [арк. 1—102] а. 3, Каманін-Вітвіцька № 598—608, 301 (1598 р. — початок XVII ст.); 2) недбайлий скоропис [арк. 102зв.—110зв.], філігрань, як і в першій; 3) повернення до руки першої частини [арк. 111—129зв.]; 4) дрібний півустав [арк. 130—183], Каманін-Вітвіцька № 647 (1609 р.), а також № 1278—1279 (1598—1600 рр.)⁹¹, старослов'янська та староукраїнська мови. Перша і третя частини становлять стабільну частину збірки, друга і четверта, можливо, є інтерполяціями. Кількість рядків коливається від 23 до 32; зшитки по 8 арк. Обкладинка з картону, корінець з холстину.

[1.] (без назви і початку) *Смущенми вся движуща и непрелцающу, ибо Господь их прелестен.*

[2.] *Иже хотят оугодити Богу молитвы во смирении и тишинѣ и кротости дѣжси соу: да не въ плищахъ суще вся соблажнятъ сѣдрѣжитъ же бесѣда вопросы два аще престолы и вѣнца создания соу и о десяти престолехъ и Израилевыхъ. Поч.: Иже приступаютъ къ Господу, дѣжси соу молитвы в тишинѣ и смирении.*

[3.] *Облагости Христовѣи къ человеку сѣдрѣжитъ бесѣда въ вопросы и отвѣты нѣкия негли безмѣстныя или советныя. Поч.: Яко аще кто внидетъ в домы царския и оузритъ там начертания.*

[4.] *О случающихся христіаномъ въ творении молитвы и о мѣрахъ совершения сирѣчь аще въ творении молитвы и о мѣрахъ совершения сирѣчь аще аще въ мѣру совершенню приитимоу христіане. Поч.: Входитъ нѣкто преклонитъ колѣно и сердце его.*

[5.] *Обетованиомъ и пророчествомъ Божиимъ различнымъ искуствомъ искушениемъ и сплѣтисия и самоу Богу прилежащимъ намъ избавитися отъ лукавыхъ искушенихъ. Поч.: Божіе духовное благодати дѣйство въ души бываемое со многимъ дѣго.*

[6.] *Смиреномудриемъ и чистотою сѣблюаются и растуотъ дары божественныя благодати; възношениемъ же и лѣнностію погибають. Поч.: Истиннолюбныя боголюбезныя души, яже сѣврѣшеннѣ въ Христа облещися.*

[7.] *Силѣ Святого Духа въ сердци человекомъ быти ако огню и кыхъ потребуешъ въ еже. О санѣ Адамѣ прежде даже преступити емоу заповѣдь Божию и поегда свой священный образъ и небезный сѣдрѣжитъ же бесѣда и вопросы нѣкия зѣло пѣлезныя. Поч.: Адамъ прѣстоупль заповѣдь двѣма образы погибѣ.*

[8.] *Каковая плода възыскоуетъ Богъ отъ христіанъ. Поч.: Вся видимая сѣзда Богъ и даде человекомъ во покой и наслаждение.*

[9.] *Иже помышления и оумъ Божови дають се о надежди просвященнымъ очесы сердечными творятъ. И Богъ таковыя овъ святости и чистотѣ велие тайнѣ сподобляетъ и подають имъ отъ благодати своею. И что благихъ небесныхъ получитьи хотяще творити дѣжсны есмы. Прочее апостоли пророцы оуподобляються лоучамъ солнечнымъ и своѣ о коньце вѣходящимъ наоучаетъ жъ бесѣда что есть земля сатанина и что аггелъская и яко обоихъ ниже прикоснутися ниже видѣти можетъ. Поч.: Вся яже въ мирѣ видимая дѣла о надежди бывають, въ еже причащаются троудехъ.*

[10.] *Наоучаетъ сѣя бесѣда многими како души въ святыни и девствѣ и чистотѣ къ женнху своему Христу коу спасителю мира подобаетъ прилежати сѣдрѣжитъ же нѣкия вопросы многыя исполнѣ оучения сирѣчь аще въ воскресение вся составы востануотъ и иныя многыя о злобѣ благодати самовластии и достоинствѣ рода человеческого. Поч.: Якожъ моужъ богатъ зѣло а нѣкто царь славенъ, аще благо изволитъ о женѣ нищои ничтоже имаящій.*

[11.] *Духовнымъ человекомъ подлежати подобаетъ искушению и скрѣбемъ иже отъ прѣвая грѣха киящимъ. Поч.: Вся оумная существа глаголю аггелъская и душевная.*

[12.] *Одуховнемъ христіанствомъ помазани и славѣ и яко кроме Христа спастися или жизни вѣчная причастникоу быти неможно есть. Поч.: Сѣврѣшенни христіане иже сподобилися приити въ мѣры сѣврѣшенства.*

[13.] *Осѣкровищи христіанствомъ сирѣчь Христѣи Душъ святѣхъ различнѣ наоучающомъ я въ еже доспѣти въ сѣврѣшенство. Поч.: Аще кто в мирѣ семъ богатъ есть зѣло и сокровище тайное иматъ.*

[14.] *Христіане прѣспѣвати и возрастати хотящии дѣжси соу поноуждати въ вѣсяку благодать, еже свободитися имъ отъ живушая грѣха и Духа Святого исплѣнитися. Поч.: Иже хощетъ приступити къ Господу и живота вѣчная сподобитися и жилище Христу быти.*

[15.] *Единъ Христосъ истинный внутренего человека естъ врачъ исцелити можетъ душу и сѣю благодати обѣианіемъ оукрасити. Поч.: Аще кто не иматъ одежды божественной и небесной.*

[16.] *Христіанскому человеку соугуба предлежитъ брань, сирѣчь внутрѣняя и вѣншняя. Сѣя оубо вѣгда отстоупитъ отъ попечении земныхъ. Сѣя жъ въ срѣдци противо помышлениомъ духовѣ лоукавства. Поч.: Иже аще кто оугодити Богу отъ истинны и по истиннѣ противной.*

[17.] *О соузубом сану иже от жизни сеа исходящих.* Поч.: *Егда изыдетъ от тѣла душа человека, таину нѣкую велию тамо свѣршаетъ.*

[18.] *Якоже царский и многоцѣнный бисер носит точию могоут иж от сѣмене царска родившийся. Такожде небесная Маргарита токмо Божиим чадом носити лѣпо ест.* Поч.: *Бисер велий и многоцѣнный и царский иж въ диадиму царсу лѣпотенъ естъ.*

[19.] *Санъ христіанский оуподобитися купли и квасу яко ж бо купци земныя прибытки собираютъ, тако и они расточеная помышленая якоже квасъ смещение мало съдухловает квасом, тако квас грѣха вес вѣрным душам влагает.* Поч.: *Оуподобишася христане купцом великия прибытки прикупующим якоже бо они от земля земныя.*

[20.] *Наоучаетъ сѣя бѣсѣда яко никтоже от человекѣ токмо оу оукрепивыйся от Христа лоукавыхъ съблзнь оубежати может и что подобаетъ ж яко преслушанием Адамлима в работу плоти страстей снидохом от неяже тайною крестную свободжаемся наказуемъ же нас яко велиа слезѣ и божественная огня сила.* Поч.: *В них же ест божественный законъ не чернилом и писмены написан но в сердцахъ плотяныхъ всажденъ.*

[21.] *О достоинствѣ и чести и силѣ и делании бесмертноа душа и како сѣя от сатаны искушается и свободу от искушений получаетъ. Имать же вопросы нѣкыя многоаго ис плѣна оучения.* Поч.: *Да не просто мысленому души существу внемлеши възлюбленне.*

[22.] *О достоинствѣ и сану христіанскаго человека. О многими повѣствуема свѣршается сѣя бѣсѣда. Также о самовластии зѣло плѣзна онога наущаетъ смѣсивши въпросы нѣкыа божесвенная мудрости полны.* Поч.: *Познай свое благородіе о человецѣ и достоинство како честенъ еси.*

[23.] *Написуемъ и рыдаетъ бѣсѣда печали душевнаа яко грѣха ради Господь не живетъ в ней и о Иоаннѣ Крестителѣ, яко ни единъ въ рождѣнныхъ женами болии его естъ.* Поч.: *Якоже иногда разгневався Богъ на Иоудея предаде Иерусалим во позорище.*

[24.] *Сугубымъ образомъ смотрение благодати в родѣ человечестемъ съдѣловаетъ Богъ хотя плоды ея праведнымъ судомъ возыскати.* Поч.: *Мудрость Божіа безконечна и непостыжи сущія, непостыжихъ и неизлѣдимѣ смотрения.*

[25.] *От Духа Святаго подобаетъ отродитисъ души хотящей внити в Царство Божіе. И како сѣе будетъ.* Поч.: *Иже слово сложаше дѣло слова своихъ душахъ дѣлѣжни соут показати.*

[26.] *Подобаетъ вѣрному пременилисѣ оума своего и вся помышления въ Бога събрати, в них же по истиннѣ всяко служение Божіе естъ.* Поч.: *Подобаетъ вѣрному просити Бога еже приложитисѣ своего.*

[27.] *Слава христіанская в думѣхъ ихъ от нынѣ пребываетъ, хотящи въ время възкресения явитисѣ и прославити телеса по равенству благочестія ихъ.* Поч.: *Мира сего языки различны суть всякому жъ языку свой языкъ естъ. Христіане не единого и нынѣ языка наоучаются Божіею мудростию, а не мира сего.*

[28.] *Безпрестанно и съ вниманиемъ подобаетъ Богу молитисѣ.* Поч.: *Подобаетъ намъ не по нраву телесному, нижъ вопля нравомъ, нижъ обычаемъ молчания, нижъ приклонениемъ колѣнъ молитисѣ.*

[29.] *О христіанстѣхъ словахъ. Еа жъ телесахъ ихъ въ воскресение сподобается и с душою просвѣтятся.* Поч.: *Якоже телеснии очи свѣтлѣ вся видятъ сице и душамъ святыхъ явленна и видима ест доброта Божества.*

[30.] *О древней и новѣи суботѣ.* Поч.: *Въ сѣни закона Моисеомъ даннаго, повѣлѣхъ Богъ въ суботу комуждо опочевати.*

[31.] *О соузубомъ възкресении душъ и телесъ, и различной востаемыхъ славі.* Поч.: *Возкресение мертвымъ душамъ от нынѣ бываетъ, воскресение тѣлесомъ въ оный день.*

[32.] *О раи и законѣ духовнѣмъ.* Поч.: *Дружество мира сего по писанному вражда естъ на Бога.*

[33.] *Многоаго испытанія и смысла ест потреба, внегда искусителя истинныя христіаны и кий они соутъ.* Поч.: *Мнози праведни являющес мнѣтьсѣ быти христіане, но художнымъ изстызанымъ естъ искусити.*

[34.] *Чесо ради намъ дастьсѣ от Бога Божественное писание.* Поч.: *Якоже царь написавъ посланія, имѣ же хочетъ книги.*

[35.] *Ни едино художество ни богатство сего мира, токмо само Христово явление исцѣлитъ человека можетъ. Его жъ велие ежъ къ Богоу сродство сѣя бѣсѣда являетъ.* Поч.: *Иже иноческое житіе избравый, вся ижъ въ мирѣ семъ обращающася вещи.*

[36.] *О различни слова Божіа и слова мира сего, и чадахъ Божіихъ и чадахъ мира сего.* Поч.: *Слово Божіе Богъ естъ, и слово мирское миръ естъ много же различіе.*

[37.] *Приточное сказаніе, иже подъ закономъ бывшихъ.* Поч.: *Слава Моисеова южъ имѣше на лицѣ образъ бысть истинноа славы.*

[38.] *О свѣршенои иже въ Христа вѣрѣ бѣсѣда.* Поч.: *Господь въ евангеліи оученики своя къ свѣршенои вѣрѣ привести хотя глаголаше.*

[39.] *Яко не довлѣтъ ници сего мира лишитися, аще кто блаженства инаго мира не приметъ.* Поч.: *Аще кто от своихъ изышедъ и отрекыися мира сего и ници мирьская лишывъся.*

[40.] *Богъ есть иже святыми своими чудодѣствоуя.* Поч.: *Кто бысть ижъ двери небесныя заключы.*

[41.] *Благочестивому читателеви о Христѣ Господѣ своемъ спасителнаго здравия.* Поч.: *От суди и Тритемеи, благии читателю, въ прѣвыхъ сеа книжица страницахъ о жити Макариеви нѣчто приписахом.*

[42.] *Главы праведныя.* Поч.: *От книги нарицаемоа Раи о дѣяниихъ и житии преподобныхъ Отецъ.*

[43.] *О лѣкарствѣ душевномъ от старчества.* (Далѣ — виписки зъ Йоана Золотоуста, Житіе преподобного Арсенія Великого, Святого Нила, Василя Великого, Сисая Великого, Пророка Езекиїла, Макарія, Антонія Великого).

[44.] *Слова Иоанна Золотоуста епископа Константина града аще хоцещи почестиша писаня или чтущаго послушати, то помолися молитвою сею.* Поч.: *Господи Иисусе Христе, отвѣрзи слово твое.*

[45.] *Сказанія полезна о латинахъ, когда отлучишася от грекъ и святыя Божіа Церкви.* Поч.: *В лета благочестивыхъ царей Константина, Ирины матере его.*

[46.] *Исповѣданіе вкратце како и кѣго жъ ради дѣла отлучишася от насъ латина и извѣржени быша от прѣвенства своего и от книгъ поменныхъ пишутся.* Поч.: *Бяше на седмомъ съборѣ Андрианъ папа римскій и потомъ Лео тажъ Стефанъ.*

[47.] *Слово третіе о латинѣ. Сказаніе о 12 апостолу о латинѣ и опрѣсноцехъ.* Поч.: *К вамъ слово о хитрии римляне ваше разгласіе ежъ с нами.* (Обривається безъ закінчення. Далѣ — текстъ півуставомъ, безъ початку).

[48.] *Дѣлющимся на нѣ блаженіи оубо презирающимъ его. О лестехъ и сѣтхъ мира. Глава 2.* Поч.: *Видите да некто васъ прельстихъ сиречъ апостолъ ласкателнымъ бо лицемъ своимъ внѣшній миръ ослѣпляетъ.*

[49.] *О неправдѣ мира. Глава 3.* Поч.: *Естъ лоукаво смиряйся и вноутрѣня его полна соутъ лести глаголетъ моудрецъ.*

[50.] *О ложныхъ обѣщаніяхъ мира. Глава 4.* Поч.: *Обѣщаніе лоукавое многиа погоуби рече моудрецъ.*

[51.] *Яко миръ забываетъ своихъ. Глава 5.* Поч.: *Погибе память ихъ съ шоумомъ глаголетъ пророкъ недрожжимъ съ миромъ, зане оудобъ забываетъ други своя.*

[52.] *О забывающихъ мира. Глава 6.* Поч.: *Память ваша оуподобится пепелу рече Иовъ о миряньхъ.*

[53.] *О бѣдахъ в нихъ же пребываютъ миряне. Глава 8.* Поч.: *Плавающей море повѣдоутъ бѣды его.*

[54.] *О небреженіи в немъ же пребываютъ миряне. Глава 9.* Поч.: *Бяше Иліа спя под сѣню смерчиа посрѣдѣ многихъ врагъ.*

[55.] *О работѣ мирянь. Глава 10.* Поч.: *Работаете богомъ чужимъ иже не дадутъ вамъ покоа день и ноцъ.*

[56.] *О тяжести ига мирскаго. Глава 11.* Поч.: *Прийдѣте къ мнѣ всѣ троужающейейся и азъ вы покою, и обрящите покой душамъ вашимъ глаголетъ Господь.*

[57.] *Яко въ скорбѣхъ нашихъ имамы къ Богу, а не къ мируу прибѣгати. Глава 13.* Поч.: *Прийдѣте къ мнѣ всѣ троуждающейейся и азъ вы оупокою глаголетъ Господь.*

[58.] *О соуетномъ оутѣшеніи мирянь. Глава 14.* Поч.: *Видѣхъ нечестиваго превѣзносящася яко кедры ливанскія.*

[59.] *О много троудомъ неспокою мирянъ. Глава 13.* Поч.: *Работаете тамо Богомъ чужимъ иже не дадутъ вамъ.*

[60.] *Яко оутѣшеніа мирская исполнена сѣтъ горестий. Глава 14.* Поч.: *Не подаетъ ми ся оупокоити духъ мой и исполняетъ мя горести, глаголетъ Иовъ.*

[61.] *О слѣпотѣ мирянь. Глава 15.* Поч.: *Остави мя сила моя и свѣтъ очию моею и той нѣсть съ мною.*

[62.] *О болезни мирянъ егда разлучаются отъ мира. Глава 16.* Поч.: *Троудъ безоумныхъ озлобитъ ихъ глаголетъ моудрецъ, егда смерть приходитъ исхода человекау.*

[63.] *О мзѣ въздаіи ежъ миръ даетъ рабомъ своимъ. Глава 17.* Поч.: *Въздаша ми злая въ блага неплодство души моеи глаголетъ псаломникъ.*

[64.] *Яко скоро миръ своихъ отгонитъ. Глава 18.* Поч.: *Видѣхъ нечестиваго превозносящася и бысящася яко кедры ливанскія ими мо идохъ и сене бѣ.*

[65.] *Яко любовь мирская врата Богу затворяетъ. Глава 19.* Поч.: *Се стою при дверехъ и толкоу глаголетъ Господь.*

[66.] *Яко миръ гонитъ благихъ. Глава 20.* Поч.: *Аще бысте отъ мира были, миръ оубо свое любилъ бы.*

[67.] *Яко имамы всяческая нашествия скорбная терпѣти. Глава 21. Поч.: Мнѣ отмищение и азъ въздам глаголетъ Господь аще отмищение въздати обидѣвшему тя.*

[68.] *О избѣжаніи мира. Глава 24. Поч.: Бѣжите от среды Вавилона глаголетъ Богъ.*

[69.] *О измѣнѣ мира. Глава 25. Поч.: Истрясѣ еси землю и смоутѣи исцѣли съкроушение ея.*

[70.] *Яко подобает и малых зѣмирских бѣгати. Поч.: Яко от лица змии нѣна бѣжи грѣха глаголетъ Богъ.*

[71.] *Яко подобает бѣгати съ пребываний мирских. Глава 27. Поч.: Касаяся пеклѣ очертится и общаяся гордому точен емоу будет, глаголетъ Сирах не чудо аще от частаго.*

[72.] *Яко подобаетъ нам съ благими пребывать. Глава 28. Поч.: Съ преподобнымъ преподобнѣ боудеши и съ неповиннымъ неповиненъ боудеши глаголетъ псаломникъ.*

[73.] *О разумѣ сего иже призираетъ миръ. Глава 29. Поч.: Всякъ иже оставитъ дом или братію или сестры или отца или мать.*

[74.] *О памяти смѣртной. Глава 30. Поч.: Поминай послѣдняя своя и въ вѣки не съгрѣшиши.*

[75.] *О неизвѣстномъ часѣ смерти. Глава 31. Поч.: Будѣте яко невѣсте дня ни часа глаголетъ Господь елма смерть естъ тако не извѣстна.*

[76.] *Чесо ради Богъ въсхотѣ намъ быти безвѣстнымъ о часѣ смертномъ. Глава 32. Поч.: Кратки соутъ дніе человеческии и число мѣсяци егѣ естъ оу Бога, глаголетъ Іовъ.*

ДОДАТОК 11. *Главизны пренія с латинами 20-ті рр. XVII ст., колекція Пустинно-Микільського монастиря, куди передана Захарією Копистенським (нині в ІР НБУ ім. В. Вернадського), 1620—1630 рр. Фіксується також за І фондом (арк. 105 за Каманін-Вітвіцька № 861 (1628—1646 рр.) 2⁰ (305 192 мм), парадний скоропис; церковно-слов'янська мова; кількість рядків 25—26; в зшитках 10 арк. Кришки — картон, обтягнутий шкірою; на верхній тиснення “Розп’яття з предстоячими”, виділяється від блоку на 5 мм.*

[1.] *Главизны зде преложишася от части нѣкие малы, еликие латины излагають; исполнь суще хулы и всякие ереси и показующее ихъ непрчастныхъ благодати и дара божественнаго и животвориваго Духа братіа и ничтоже от божественныхъ велѣний и православныхъ вѣдающихъ отнюдѣ. Поч.: Понеже оубо латини по божественному рещи апостолу не искусише имѣти Бога въ разумѣ.*

[2.] *Прямо симъ и сицевымъ латинскимъ главизнамъ събрашеся съ Богомъ сѣа свѣдѣтельства духоносныхъ святыхъ учителя церковныхъ и братственныхъ писаний не къ разоренію, тѣмъко латинскихъ ересей, нѣ къ просвѣщенію зло нужны причастни, комъ Духа Святого и всѣмъ православнымъ свѣдѣтельства от божественныхъ писаний и Богоносныхъ Отецъ нашихъ, яко приобщение Божественнаго Духа впровадимъ. Якоже подобаетъ своимъ дарова пришествіемъ. Имъ же Отцу и Сыну съвкупляютьсѣ и Домъ Святые Троице бывають. Поч.: Се азъ съ вами есмъ до скончания вѣка и паки азъ умолю Отца.*

[3.] *Свѣдѣтельство Отецъ о дѣйствахъ святаго Духа. Поч.: Рече убо святыи Василии сей иъ апостолѣхъ дѣйствова.*

[4.] *Яко ино съставъ и ина сила и дѣйство Духъ нарицаемъ. [на берегахъ — Калистово]. Поч.: Рече убо Спасъ: Вы же сѣдѣте въ Иерусалимѣ, дондеже облечетеся силою съвыше.*

[5.] *Свѣдѣтельства яко ино добродѣтели въ души и друго благодать Духа. Поч.: Яко не въ добродѣтеляхъ Духъ пришедъ показуется причастникомъ.*

[6.] *Еще яко ино добродѣтель и ино благодать. Поч.: Божественный Григоріе Нисский прѣвосѣдатель ино быти яже въ души добродѣтель.*

[7.] *Свѣдѣтельства, яко причастіе Духа, паче естественнаа съвършаютьсѣ. Поч.: Сице убо великъ Моисей и Богъ бысть фараону супротивляся и чудодѣствуяе.*

[8.] *Свѣдѣтельства еже отсюду от части вънушають вѣрнии будущее славы часть естъ. Поч.: Обручение ибо естъ наслѣдіа нашего по духоносному Павлу.*

[9.] *Яко отъ иже о Бозѣ видѣннѣ безмѣвнѣ въсякъ въсходитъ въ единственное и простое Божіе видѣнне.*

[10.] *Свѣдѣтельства о благопочувательной благодати и паки. Поч.: Яко обявление Духа или славу яже изъвну кто зритъ сию иматъ и вънутрь уду благо почувателнѣ.*

[11.] *Указъ благопочувательнаго причастіа Духа Благодати и прѣвнѣ яко Духъ движимъ въ сердци зрѣтьсѣ. Поч.: Не тѣмъко въ явленнѣ и благопочувателнѣ причастіа причастникомъ изъявитъсѣ.*

[12.] *О еже яко огнь явленія и причастіа Духа. Поч.: Глаголетъ оубо великий изъ Египта свѣтильникъ божественный Макарие.*

[13.] *Яко вѣмѣсто въсякого словеснаго указа, Духа знамение въ вѣрнѣхъ указася Христомъ и апостолами. Поч.: Вѣдяше оубо Господь и паче въ лѣпотоу иже полѣднѣа вѣдѣи и древняя яко сый блазъ истинный.*

[14.] Обличения явственна многими, яко тѣщи Духа обносятся латины. Поч.: Обличение яко разлоучишя вѣры съборныа церковное и тѣщи Духа обносятся латины.

[15.] Яко многих ересей злыхъ събрание еже въся елика имать отцѣ моа соут привлачити покуюшати ся и на предложение Духа. Поч.: Ты оубо оузричещи оузроки въ нечестие на зло своей главѣ.

[16.] Положение святого избражения. Поч.: Глаголетъ оубо и въ Духа Святого Духа Господа животворящаго иже от Отца исходяща.

[17.] Яко събори рше о Духа исходядении, яко же есть по бытию от Отца единого. Поч.: Также аще оубо общиѣ вси рекше о исходядении Духа слово.

[18.] О второмъ съборѣ. Поч.: Подобнымъ образомъ съблюдае обрящетъ кто хотяи.

[19.] Яже на третьемъ съборѣ. Поч.: Яко от промысла и наше рекшееся оутвердися велѣние и латинско задрѣнно.

[20.] На латины и сихъ приложительствоующаго васнѣ Фоמוу. Поч.: Речеть оубо кто зря посредллатинѣ и четырехъ церквей прикладное.

[21.] Чесо ради Фома постоунаетъ въ безмѣстнаа. Поч.: Да оубо тѣкмо едино състроиши съ лоукавствомъ стрѣпство явѣ яко от Отца и Сына Духъ рекше.

[22.] Яко тѣща латинскаяа церкви Святого и животвориваго Духа въдѣхнууна. Поч.: Яко кромѣ благодати и въдѣхнутаа Святого Духа сихъ Церкви злочестѣ Ионаанѣнѣ обносятся.

[23.] Яко выноу любовию будущаа жизнь наша съдѣйствоуется. Поч.: Яко оубо еже любовию беспрестающее въсприятие Божие.

[24.] Яко непостижна божественное существо въ сей отнюдѣ твари. Поч.: Небо якоже латинскаяа да не глаголю еллинскаяа премоудрость оутвѣждаетъ.

[25.] Свѣдѣтельства от Святого Евангелиа от пророкъ же и апостолѣ. Поч.: Рече Господь своимъ оученикомъ: вамъ ест дано вѣдѣти таинство царства небеснаго.

[26.] Афанасие Великий о еже образѣ Отцу оубо Сынѣ, Сыну же Духъ есть. Поч.: Афанасие Великий в словѣ своемъ емоуже начало. Иоудейство соупротивится еллинствоу.

[27.] Калварьскаго Варлаама о началѣствѣ папинѣ. Поч.: Иже о хоудождѣствахъ искоусны и от благи францеско глаголють.

[28.] Никиты философа Пафлатона. Яко въ 13 день лоуны предъ единѣмъ днемъ законѣныа Пасхи Господня бысть вечера, а не агнѣца почадъ съ оученики яде Христосъ. Поч.: Ищется о вечери Господни от многихъ юже съ обѣда на десяте оученикомъ а предъ единѣмъ.

[29.] Святейшаго патриарха антиохийскаго Иоанна о опрѣснѣнѣхъ слово къ Адрианополитоу. Поч.: Въспомани моления оногo о изящный мужици и премудорѣишии.

[30.] Послание Петра Патриарха Божиа града Великие Антиохие къ латиномъ о опрѣснѣнѣхъ. Поч.: Братие не дѣти бывайте оумомъ, Павелъ божественный апо-столъ рече.

[31.] Никиты презвитера и инока обители Стоудитѣские, нарицаемого Стифата, послание къ римляномъ о опрѣснѣку и постѣ соуботнемъ и брацѣхъ священническихъ. Поч.: Добро яже къ искрѣнему любви о въсѣхъ языкѣхъ премоудрѣишии римляне.

[32.] Михаила архиепископа Константина града елика латины презъ прѣдание тво-рять церковно, ихъ же ради имамы ихъ неприбѣжнѣхъ. Поч.: Глаголють Духъ Святый не от Отца исходитъ единого, нѣ и от Сына.

[33.] Петра патриарха Великие Антиохие. Послание о сихъ и о иныхъ писанийъ къ Михаилу Константина града патриархоу. Поч.: Елика лоукавнова врагъ о Святеймъ твоємъ и юже оухитрише волю ненавидящей те въздвиже главоу посрѣдѣ Церкви твоее.

[34.] Фотиа патриарха Константина града къ римляномъ о Святомъ Духоу въкратѣцѣ. Поч.: Бодественный оубо Григорие Диалогъ по шестомъ съборѣ бывѣ. Римскимъ языкомъ писменни богослови.

[35.] Свършишися съ Богомъ яже на латины святыхъ свѣдѣтельства от святого въдѣхнутаа Духа. На оутвѣждение же зѣло благочестиа ради причестникомъ Божественнаго Духа. Поч.: Яко не въ словесехъ намъ нѣ вещей благочестие.

[36.] Изложение Варлаамовыхъ и Акиндиновыхъ злочестий неподобныхъ к отвѣрженыхъ множества. Поч.: Отмѣтаемъ нечестивое и мръское множество Варлаамовыхъ и Акиндиновыхъ злославныхъ велѣний⁹².

[37.] Святого Григория архиепископа солоуньскаго Палами от послания его еже къ царици греческой просившей увѣдѣти въкратѣцѣ ереси Акиндинову. Поч.: Понеже богодвижному рѣвению царствѣишему въ добродѣтеляхъ, сърастворенъ имущи моудрованию⁹³.

[38.] Аввы Марка о законѣ духовномъ прѣвое его слово. Поч.: Понеже многази въсхотѣсте оувѣдѣти како законъ духовенъ есть по апостолю.

[39.] Тогожде о грѣдущихсе от дѣлъ правды. Поч.: Съ всякоу заповѣдъ дѣлѣжноу соущу показати хотя.

[40.] О сопротивлении еврейскому въкратици о Моисеи, и како не соуть чедѣ Авраам-ля. Поч.: Глаголють иудеи яко по нашей славі не бѣ иже от Маріе рождѣеся Христос.

[41.] Како разоумѣмъсе и глагола Соломонъ о дрѣвесехъ от Кедрѣ даже до исопаи же въ стѣнѣ. Поч.: И естества и силы биманъ и оубо и животныхъ всѣхъ естество славити того рече.

ДОДАТОК 12. Супрасльська збірка 1580 р., зібрання М. Погодіна, ще не увійшла до нового опису.

[1.] В лѣто благочестиваго цара Иоанна, реченнаго прозвищемъ Ватаки, по шестом соборе сие вызнане отъ папы стараго Рѣма киръ Григорія послания его три на имя Фременирии (це — витяг з Преніе патриарха Германа з *Fratres minores*).

[2.] Фотія патриарха Костянтина града к Римляномъ послание о Святом Духу и опресноку. Поч.: Божественный убо Григоріе Двоесловъ по шестом соборе был папою.

[3.] Сей Фотей Болгарскаго царя Василя крестилъ, то как папа римский.

[4.] Сами же римляне и донѣе слышимъ отъ некихъ в нихъ писаниихъ.

[5.] Писание и посылание от седми соборъ собрано къ жестоким латиномъ. Поч.: Не бехма убо реку хрестіане васъ благодатю.

[6.] Слово святаго Ипполита епископа римскаго.

[7.] Слово святаго Никиты мниха презвитера монастыра Студийскаго о опресноцехъ на оное слово.

[8.] Слово нѣкогда давно на Римянь у старыхъ кройникахъ писано о ихъ отщепенстве.

[9.] Послание Доминика архиепископа Венетейскаго еже посла къ свѣтѣйшему патриарху велика Антиохіа киръ Петру о опресноку.

[10.] Отписание свѣтѣйшаго патриарха Петра ко Домнику архиепископу Венедійскому противу писанию его посланномъ. Поч.: Честному и равноаггельному владыце и духовному брату нашему.

¹ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Перекл. М. Габлевич, під ред. О. Турія. — Львів, 2000. — С. 89—94.

² Детальніше про конфесійну політику литовських князів див.: Флоря Б. Н. Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV — начале XVI века / Славяне и их соседи. — М., 1999. — Вып. 7. — С. 40—81.

³ Пор.: Плигузов А. И. От Флорентийской унии к автокефалии русской Церкви // Harvard Ukrainian Studies. Камень красѣтъльнѣ. Rhetoric of Medieval Slavic World. Essays presented to E. L. Keenan. — 1995. — Vol. XIX, — P. 513—529. Про джерела, які висвітлюють стосунки греків і Московії, див.: Фомкич Б. Л. Россия и христианский Восток в XVI — первой четверти XVIII в. (Некоторые результаты изучения. Источники. Перспективы исследования) // XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected papers: Main and Contributions. Vol. I. History. / Ed. Ševčenko I. I., Litavrin G. G., Hank W. K. — Shepherdstown, 1996. — P. 187—209.

⁴ Дмитрієв М. Концепція унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших “Берестейських читань”. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1—6 жовтня 1994 р. // Ред. Б. Гудзяк, О. Турія. — Львів, 1995. — С. 41.

⁵ Термін *конфесіональність* уведений до історіографії нещодавно. Однією з особливостей явища конфесіоналізації є релігійна нетолерантність і водночас поява конфесійної тожсамості (Mąka J. *Toleracja religijna a konfesyonalizacja w Polsce i Szwecji w XVI i XVII wieku* // Przegląd Humanistyczny. — 1999. — R. XLIII. — № 2/3. — S. 25—26). Очевидно, слід переглянути розповсюджене положення польської історіографії про *толерантність*, і то в значно ширшому контексті, в міжконфесійних стосунках XVII ст. (Kosielnу R. *Nietolerancyjność tolerancyjnych: uwagi na marginesie pracy “Myśl ariańska w Polsce XVII wieku”*. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991 // Kwartalnik historyczny. — 1997. — № 2. — S. 18—26.

⁶ Гудзяк Б. Криза і реформа. — С. 313.

⁷ Переліки окремих бібліотек свідчать про недостатню укомплектованість їх книгами для дотримання усіх потреб протягом усього церковного року. Ймовірно, надлишкові книги з монастирських та церковних зібрань могли передаватися в інші парафії, а священник, який відправляв служби в декількох парафіях, складав їх необхідний комплект. Про складання комплектів книг та місцеве їх застосування див.: Уханова Е. В. Особенности богослужения Русской церкви IX—XIV вв. // Вестник Российского гуманитар-

ного научного фонда. — 2000. — № 3. — С. 83—93; Н а у м о в А. *Средневековая литература и богослужение* // Ricerche Slavistiche. — 1995. — Vol. XLII. — С. 49—59; Т е м ч и н С. Ю. (Sergejus Temčinas). *Состав дневных евангельских чтений в церковнославянских литургических рукописях* // Slavistica Vilnensis. — 1999. — К. 48(2). — Р. 173—197; також окремі положення іншої роботи цього ж автора: *Что представляла собой первая славянская книга, переведенная с греческого Кириллом и Мефодием* // Byzantinoslavica. — 1999. — LX. — № 1. — Р. 114—154; М а р у с и н М. *Чини Святительских служб в Київському Евхології з початку XVI ст.* — Рим, 1966; П р и л у ц к и й В. *Частное богослужение в Русской церкви в XVI и первой половине XVII в.* — К., 1912.

⁸ Див.: *Инвентарь Пересопницкого монастыря и села Пересопницы, составленный бывшим его игуменом Симеоном Косовским 1600, октября 25* // Архив Южной и Западной России (далі — АЮЗР). — К., 1883. — Ч. I, т. 6. — С. 296; *Инвентарь Мелецкаго монастыря 1593, апреля 3* // АЮЗР. — К., 1859. — Ч. I, т. 1. — С. 367. У описах XIX ст. *Сборниками* називали значну кількість пам'яток, в тому числі й сталого типу: *Мінеї*, *Слова* Василя Великого, Йоана Золотоустого тощо.

⁹ Р а н с и м е н С. *Восточная схизма* // Восточная схизма. Византийская теократия. — М., 1998. — С. 118.

¹⁰ Огляд пам'яток Київської Русі, а також літературу з цього питання див.: П о д с к а л ь с к и Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси (988—1237 гг.)* / ред. К. К. Аментьева. — СПб., 1995. — С. 280—303.

¹¹ Ч и ч у р о в И. С. *Схизма 1054 г. и антилатинская полемика в Киеве (середина XI — начало XII в.)* // Russia mediaevalis. — 1996. — № 6. — С. 53.

¹² П о д с к а л ь с к и Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси.* — С. 280—303. Про подальше розповсюдження і функціонування цього сюжету див.: Т в о р о г о в О. В. *Древнерусские хронографы.* — Л., 1975. — С. 144—145; К л о с с Б. М. *Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII веков.* — М., 1980. — С. 173; Р о з а н о в С. П. *Хронограф западнорусской редакции (К вопросу об его издании).* — СПб., 1912. — С. 2—8; *Летописец еллинский и римский* / Текст подготовили О. В. Творогов и С. А. Давыдова. — СПб., 1999. — Т. 1. — С. 462—463; З е м а В. *Візія історії Церкви у ранній полеміці* // Ковчег. — 2001, т. 3 (у друку).

¹³ П о п о в А. *Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI—XV вв.)*. — М., 1875 (репр.: London, 1972).

¹⁴ П а в л о в А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике против латинян.* — СПб., 1878. — С. 23—24.

¹⁵ *Комментарии (988 г.) к с. 52 Повести временных лет* / Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева, под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — СПб., 1999. — С. 461.

¹⁶ П а в л о в А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике.* — С. 57.

¹⁷ Зауваження Аментьева К. К. див.: інд. 48*; П о д с к а л ь с к и Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси (988—1237 гг.)* / ред. К. К. Аментьева. — СПб., 1995. — С. 282.

¹⁸ П а в л о в А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике.* — С. 57.

¹⁹ Останнє повідомлення про Григорія Цамблака зафіксоване в травні 1418 р. (М о п ě а к І. *Florentine ecumenism in the Kyivan Church.* — Rome, 1987. — Р. 158), хоч традиційно його перебування на митрополичій кафедрі датують 1415—1420 рр. Текст Григорія, архієпископа Київського і всея Русі, *Слово похвалное иже оу Флорентии и оу Костентинии собору галатом, ишалом и римляном и всем галатом* (на полях зазначено: *мнится, сие слово есть Исидора митрополита киевского, бо бѣ на семь съборѣ во Флорентии*) надруковано в праці: Н и к о л ь с к и й Н. К. *Материалы для истории древне-русской духовной письменности* // ИОРЯС. — 8(1903). — № 2; Сборник ИОРЯС АН — 1907. — Т. 32. — № 4, а також П е л е ш е н к о Ю. В. *Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст.* — К., 1990. Юрій Пелешенко висловив припущення, що автором «Слова» був Григорій Цамблак. Цю думку поділяє також А. Наумов. Він вважає, що текст, який пов'язувався з іменем митрополита Григорія Болгарина, відображає погляди митрополита Григорія Цамблака на соборі в Констанці, а наявність у титульній назві *Флоренція* можна вважати пізнішою інтерполяцією: Н а у м о в А. *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich.* — Kraków, 1996. — S. 73. Ця пам'ятка відома сьогодні в списку зі збірки кінця XVI ст., яка належала Йосафату Кунцевичу: Д о б р я н с ь к и й Ф. *Описание рукописных собраний*

Виленской публичной библиотеки. — Вильно, 1882. — С. 227—228. У збірці переважають “Житія”, але представлено також корпус текстів, що віддзеркалює зацікавлення києво-руською традицією та книжністю ВКЛ: *Слово о законе и благодати, Памяти благоверного князя Владимира, Слово на рождество славного пророка и предтечи, крестителя Господня* (приписується Григорію Цамблаку). Це — один з небагатьох текстів, що відображає точку зору православних ВКЛ на укладення Флорентійської унії. Про пошуки нових текстів Гр. Цамблака див.: Т е м ч и н С. *Гимнографическое творчество Григория Цамблака: вильнюсский список службы с житием Иоанну Новому Сучавскому, 2 VI* // *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne* / Pod red. Temčinasa S. — Kraków, 1997. — S. 143–203.

²⁰ П а в л о в А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике*. — С. 70.

²¹ У новому описі зібрання Погодіна збірка ще не була описана: *Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог* / Ред. Творогов О. В., Загребин В.М. — Л., 1988. — Вып. 1; СПб., 1992. — Вып. 2.

²² П о п о в А. *Обличительные списания против жидов и латинян (По рукописи Императорской Публичной библиотеки 1580 года)* // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1879. — № 1.

²³ П е т р о в Н. И. *Западно-русские полемические сочинения XVI века* // Труды Киевской духовной академии (Далі — ТКДА). — 1894. — № 2. — С. 154—155.

²⁴ Там же. — С. 170.

²⁵ Цю пам’ятку опубліковано в: Полемическом сочинении против латино-униатов 1597 г. (*Вказ о томъ, што именуютъ быти отступницы Церкви Святое Восточное голову папежа римскаго, а не Иисуса Христа, Сына Божия*) // АЮЗР. — К., 1914. — Ч. I. — Т. VIII. — Вып. 1. — С. 509—561.

²⁶ Р у с и н а Е. В. (Олена Русина). *Знакомый незнакомец: Василий Никольский en famille* // Славяноведение. — 2000. — № 2. — С. 69—74.

²⁷ П е т р о в Н. И. *Западно-русские полемические сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 2. — С. 187.

²⁸ Текст за редакцією збірки № 475 опубліковано в книзі: И в а н В и ш е н с к и й. *Сочинения* / Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Ерёмкина. — М., Л., 1955. — С. 79—89.

²⁹ П е т р о в Н. И. *Западно-русские полемические сочинения XVI века* // ТКДА. — 1884. — № 2. — С. 172. Сумнівно, щоб Курбський був автором “*Історії про розбійничий Восьмий Собор*”, де “*Повесть*” присутня як додаток до основного тексту. *Історія* фіксується лише в одному списку кінця XVII ст. і, очевидно, є копією з друкованого оригіналу “*Історії*” Клірика Острозького (Острог, 1598): К е е п а н Е. L. *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha. The Seventeenth-Century Genesis of the “Correspondence” Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. (With an appendix by Daniel C. Waugh)*. — Cambridge, 1971. — Р. 64; З е м а В. *Справа віри* (рецензія на книгу В. В. Калугина. *Андрей Курбский и Иван Грозный (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя)*) // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 192—199.

³⁰ П е т р о в Н. И. *Западно-русские полемические сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 2. — С. 182.

³¹ Там же. — С. 183—186.

³² П о к р о в с к и й Ф. *Послание Василия, пресвитера Никольского из дольней Руси, об исхождении Святого Духа* // ИОРЯС. — 1908. — Т. 13. — Кн. 3. — прим. 1 до с. 86.

³³ П е т р о в Н. И. *Западно-русские полемические сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 4. — С. 510—511.

³⁴ Опубліковано: П е т р о в Н. И. *Западно-русские полемические сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 3. — С. 360—380.

³⁵ Опубліковано: П е т р о в Н. И. *Западно-русские полемические сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 4. — С. 514—519.

³⁶ Там же. — С. 512.

³⁷ Там же. — С. 525.

³⁸ П о к р о в с к и й Ф. *Послание Василия, пресвитера Никольского*. — С. 86.

³⁹ Там же. — С. 87—88.

⁴⁰ Там же. — С. 86, інд. 1. Датування Ходкевичів звірено за: Lulewicz H., Raschuba A. *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV — XVIII wieku*. Red. A. Gąsiorowskiego-Kórnika, 1994. — S. 203.

⁴¹ Можна виділити такі публікації: Б у ч и н с ь к и й Б. *Сліди великоруських літературних творів про Флорентійську унію* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1913. — Т. СХV. — Кн. ІІІ. — С. 23—28; В о з н я к М. *Кілька заміток до послання Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського прота Гаврила* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1919. — Т. СХХVІІІ. — С. 7—15; В о з н я к М. *Український протипапський памфлет ХVІ в. “Історія о єдиномъ панѣ Римскомъ”* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1913. — Т. СХVІІ і СХVІІІ. — С. 252—268.

⁴² Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника у Львові, ф. 3, оп. 1, № МВ-3; Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів ХVІ—ХVІІ ст. у збірках Львова* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — 1996. — Вип. 5. — С. 4.

⁴³ Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів.* — С. 5—6.

⁴⁴ Там же. — С. 6.

⁴⁵ Ігор Мицько наводить для підтвердження лише певні риторичні чи метафоричні прийоми, не проводячи комплексного аналізу: Чар архівних свідчень // Жовтень. — 1987. — № 3. — С. 85—86; М и ц ь к о І. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія.* — К., 1990. — С. 119.

⁴⁶ Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника у Львові, ф. 77, оп. 1, АСП—59.

⁴⁷ Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника (м. Львів), ф. 77, оп. 1, АСП—193, арк. 7 зв.—10. Там також є молитви проти хвороб і антиеретичний трактат у формі діалогу.

⁴⁸ Д м и т р и е в М. *Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине ХVІ в.* — М., 1990. — С. 30; Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів.* — С. 8. Цей текст за пізнім списком 40-х років ХVІІІ ст. було надруковано: В о з н я к М. *Кілька заміток до послання Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського прота Гаврила.* — С. 7—15.

⁴⁹ G o l d b l a t t Н. *On the reception of Ivan Vyshenskyi's Writings among the Old Believers* // Harvard Ukrainian Studies. — 1991. — Vol. XV. — № 3/4. — Р. 359—360. Висловлюю подяку авторів за надання цієї статті.

⁵⁰ Не фіксується за звіткою 1966 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУ), ф. 160, № 116 (Р. 213); П е т р о в Н. И. *Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.* — К., 1875, т. І. — С. 50.

⁵¹ K a s z l e j А. *Rękopisy cyrylickie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie* // Prace badawcze nad zbiorami rzadkich i cennych książek i dokumentów. — Warszawa, 1991. — S. 77—86. Національна бібліотека Польщі, акс. 12580, філіграні 1812—1814 pp., 250 арк., in folio, стилізований півустав. [1.] (Вступ) *О сей книжѣ блаженнаго Захарія Копыстенскаго*; [2.] *Книга о правдивой единости правовѣрныхъ християнъ церкви восточной. Часть первая, глава 1.* Поч.: *Едино тѣло, и единъ духъ яко есть воззвани во единой надѣ званія вашего.* [3.] *Глава 2.* Поч.: *Тоужь приступаю до правдивыхъ единостей, которые намъ пожитечными и приказанными соуть.* [4.] *Глава 3.* Поч.: *Возвратися тогда до предвѣтя нашего.* [5.] *Глава 4.* Поч.: *Церковъ тожъ наша восточная правдиве есть та.* [6.] *Глава 5.* Поч.: *Церковъ, то есть собрание и дружина христовыхъ правовѣрныхъ.* [7.] *Глава 6.* Поч.: *А которая тажъ есть вѣра кафолическая.* [8.] *Часть 2, глава 7.* *Латнынники не соуть кафоликами.* Поч.: *Тоутъ оуже мѣсто глаголати о латынникахъ и о костеле ихъ.* [9.] *Часть 2, глава 8.* *Костель римский не есть кафолицкий.* Поч.: *Костель таже латынский не есть кафолицкий и не можетъ называтися.* [10.] *Глава 9.* *Оуставы и каноны церковны.* Поч.: *А до Риму и до единого человека.* [11.] *Глава 10.* *Котории соуть еретики.* Поч.: *А не толко костель латынский не есть кафолицкий.* [12.] *Глава 11.* *Костель римский въ едноти нѣсть.* Поч.: *А такъ тоужь яже тѣмъ способомъ о латынникахъ.* [13.] *Читай здѣ пропускъ съ 22 листа сей книги.* Поч.: *Кровь панскую пили о чѣмъ читай монаха Азарія.* [14.] *Глава 12.* *Канонъ не чиниможъ на спостатов владыковъ не слушаши.* Поч.: *Или речетъ апостата или кто оныхъ наслѣдующихъ.* [15.] *Глава 13.* Поч.: *Показались вышше въ главахъ иже намъ православнымъ.* [16.] *Глава 14.* Поч.: *Повторе простаковъ прелщаютъ набоженствомъ.* [17.] *Часть 10, глава 15.* Поч.: *По третей и то на простака прелестъ есть.* [18.] *Глава 16.* Поч.: *Венець и немалодушествоу и неослабевай в вѣры.* [19.] *Глава 17.* Поч.: *Пятая прелестъ, иже на престолѣхъ епископскихъ.* [20.] *Глава 19.* Поч.: *Я в новомъ тестаментѣ свидѣтельство имѣмъ.* [21.] *Глава 20.* Поч.: *Не оуимуетъ оубозство церковное чести вѣры.* [22.] *Глава 21.* *О погребании кромѣ церквей, и то есть цвинтаревъ.* Поч.: *Яко тогда до храмовъ и набоженства отступниковъ не есть намъ забвенная рѣчь ходити.* [23.] *Глава 22.* Поч.: *Пойдемъ же и до новаго дестаменту вѣковъ.* [24.] *Глава 23.* *Иже мы людѣ божий и правовѣрный есть цер-*

кви Исуca Христовую правдивую. Поч.: Показалось иже выше. [25.] Глава 24. Поч.: Иже православныи христиане суть церковию Христовую. [26.] Глава 25. Поч.: Тая тежъ церковь людъ Божий вѣрный называется. [27.] Глава 26. Поч.: Людъ живый христиане православныи сами соуть храмомъ и домомъ. [28.] Глава 27. Поч.: А тоей церкви, что есть всѣхъ людей вѣрныхъ. [29.] Глава 28. Не сполковати з апостатами. Поч.: Туюжъ вертаются до заложения речи и тоей части. [30.] (без назви). Поч.: А не молви малую речь быти в костелахъ и зборахъ с нами. [31.] Глава 30. Что бы то за оуня имѣла быти. Поч.: Оуня есть сполчностъ и згода и братерство. [32.] Глава 31. Оунѣя теперешняя станути не можетъ. Поч.: Оуня та, которая нынѣ апостаты с костеломъ. [33.] Глава 32. Оуказы от унѣятовъ. Поч.: Даже насъ до такой не спасенной оунѣи такимъ яко слышати способомъ. [34.] Глава 33. Поч.: Показалось оуже за милостию божиею иже оунѣя мнимая. [35.] Глава 35. О крещении пригодномъ в недостаток оу православныхъ презвитеровъ и подчасъ прѣследования нанѣшняго от латынь. Поч.: А на предѣ то повѣдаю иже бѣ молитвы и заклинанія. Поч.: А на предѣ то повѣдаю иже бѣ молитвы. [36.] Глава 36. О исповѣди пригодной в недостаток православныхъ презвитеровъ и под часъ прѣследования нынѣшняго от латыномудрующихъ и въ краяхъ, в которыхъ бы православныхъ церковъ не ставало. Поч.: На перед то оутвержоу о исповѣди. [37.] Глава 37. О причастии таинъ пречистыхъ тѣла и крови Господа Бога и Спаса нашего Исуca Христа. Поч.: В недостатку презвитера православнаго под часъ прѣслѣдования. [38.] Глава 38. Вѣру надѣ все сохраниати. Поч.: Тогда нѣкто не вонтиитъ о вѣрѣ в церкве. [40.] Глава 40. Возвращаются до предсѣзяти же, апостолъ оу грековъ в вѣру. [41.] Яко приимати апостатов или оунѣятовъ. Поч.: Напредѣ исповѣдь соборную от доброй памяти живота своего даждь до того часу. [42.] (текст підкреслено рисою на полях, без кіноварного виділення) Патриаршей во арменополѣ книга 5 в вопросѣхъ Марка Александрийскаго патриарха 25, лист 376. /3 друкарни Острожской в лѣто от создания мира 3PS/. [43.] Преподобнаго и блаженнаго отца Иоанна Вышенскаго братствомъ до Ловову братству ради вѣры и повсюду. Поч.: Христолюбивому братству лововскому и прочимъ. [44.] Послание 2 того же. Честной и благоговѣйной старицы Доминики Иоанн странникъ о Господѣ радоватися желаемъ и спасения прагнемъ. Поч.: Пишетъ до мене панъ Юрей. [45.] Послание 3. Боголюбивому брату ми, яже о Христѣ отцу Иову в скитѣ въ пустыни Марковой скитствующу Иоаннъ грѣшныи спасения алчетъ. Поч.: Желание имѣхъ нынѣ поштити васъ. [46.] Соборное послание 4. Честъ честнейшому первѣйшая от всѣхъ в прочитанию да будетъ. Поч.: Тебѣ христолюбивый благочестивый православныи и православный христиане. [47.] Сие писание зовется зачѣпка мудраго латынника з глупымъ роусиномъ въ диспутацию, а попросту глаголючи, в гадание или бесѣду. [48.] Начало о унѣи и притчатъ о вѣрѣ. Поч.: По словенскому языку называется юная, молодая. [49.] Зачѣпка мудраго латынника с глупымъ русиномъ в диспутацию, или попросту рекиши в гадание или бесѣду. [50.] Послание 5 Феодула инока. К прочитателю сего писания. Поч.: Не мовъ же а ни разбужай любимый прочитателю невѣриемъ. [51.] Кроткословный отвѣтъ Феодула въ святѣи Афонстѣи горѣ скитствующаго. Противъ безбожнаго лжоваго потворнаго и настоящаго вѣка. Поч.: О реченномъ рядѣ и едноти костела божияго. [52.] Православнымъ христианомъ церкви восточное послушнымъ спасомъ Малое Руси оудѣ радоватися. Поч.: Ознаменуя вашу милость. [53.] Ко всякому прочитателю писания сего. Поч.: Первое тебѣ острожность чиню таковую любимый прочитателю. [54.] Обличение диявола миродержца и прелестный ловъ его вѣка сего. Поч.: И поятъ его дияволъ на гору высокую зѣло. [55.] Благочестивому государю Василию князю Острожскому и всѣмъ православнымъ христианомъ. Поч.: Проходильмися мыслию вмѣсто прохажки. [56.] Послание 8. Тебѣ въ земли зовомой польской будущему всякого возраста, стану и преложенства народу. Поч.: Означаючи вамъ, яко земля по которой ногами ходите. [57.] Послание 9. Вельможнымъ ихъ милости панамъ архиепископомъ, Михайлу, Потю, Кирилу, Леонтию, Дионисию и Григорию. Поч.: Ознамую вашимъ милостямъ, иже достигль мя вашего подвига. [58.] Послание 10. Списание зовется позорище мысленное, составленное от инока в пещерѣ горѣ сѣдящаго и себѣ внимающаго преподобнаго и блаженнаго отца кирѣ Иоанна Вишенскаго. Поч.: На хулу в прилозѣхъ толку апостольскаго в книжецѣи о священствѣ Златоустаго выдрукованной.

⁵² Пор.: Goldblatt H. On the reception of Ivan Vyshenskij's Writings among the Old Believers. — P. 358—359.

⁵³ Бегунов Ю. К. Ян Гус и восточное славянство (По материалам новонайденных источников) // Труды Отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ). — СПб., 1996. — Т. XLIX. — С. 356—375.

⁵⁴ Принагідно висловлюю подяку співробітнику Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського Людмилі Гнатенко та заступнику директора Центрального державного історичного архіву України у м. Києві Людмилі Демченко.

⁵⁵ Визначення філіграней зроблено за: Каманін І., Вітвіцька О. *Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст. (1566—1651)*. — К., 1923; в тексті подається як Каманін-Вітвіцька.

⁵⁶ У фондах Інституту рукопису НБУ поки що вдалося виявити єдину таку збірку першої половини XVII ст.: ф. 8, спр. 206/27.

⁵⁷ Добрянский Ф. *Описание рукописных собраний Виленской публичной библиотеки*. — № 269 (35) — С. 459—460; Laucsevicius E. *XV—XVIII a. Knugu iriṣimai Lietuvos Bibliotekose leidykla*. — Vilnius, 1976. — Р. 70.

⁵⁸ Петров Н. И. *Описание рукописного собрания, находящегося в г. Киеве*. — М., 1897. — Вып. II. — № 493 (1655). — С. 220—221. Частково текст надруковано: Неверов С. Л. *Логика иудействующих по рукописи 1483 г. Введение в текст*. — К., 1909. Виписка з цієї збірки знаходиться у фонді Юліана Яворського: ІР НБУ, ф. 21, спр. 37: *Святого Епифания Повѣсть о камыѣхъ (камыку)*. Збірка надійшла до сховищ ЦДІА України (м. Київ) у 1946 р., але там не була виявлена: Визирь А. П. *Собрание книг XV столетия в отделе рукописей ЦНБ АН УССР* // Проблемы рукописной и печатной книги. — М., 1976. — прим. 1, до с. 63.

⁵⁹ Турилов А. А. *Переводы с латинского и западославянских языков выполненные украинско-белорусскими книжниками в XV — начале XVI вв.* // Культурные связи России и Польши X—XX вв. — М., 1998. — С. 66, прим. 6.

⁶⁰ Моше Таубе піддав сумніву твердження про зв'язок новгородсько-московської єресі з низкою перекладів, поширюваних на території ВКЛ. Лінгвістичний і смисловий аналіз тексту, що його надрукував Неверов (посил. 58), вказує на перекладача-єврея. Разом з тим він (перекладач) намагався приховати арабське походження оригіналу й надати йому єврейський характер. Переклади робилися для християн, аби вразити цю аудиторію здобутками прогресивної єврейської думки, показати хибність уявлень про ізольованість і фанатизм єврейської громади: Таубе М. *Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-века* // Jews and Slavs. — 2000, № 7. — С. 41—47. Окрім того, низка полемічних текстів, що почала розповсюджуватися в Московії у зв'язку з поширенням єресі ожидовілих (*Слово Афанасія Александрійського проти аріян, Бесіди проти богомилів* Козьми Пресвитера), також відсутня в кодексах українського і білоруського походження: Турилов А. А. *Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV — первой половине XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей* // Славянский альманах 2000. — М., 2001. — С. 250.

⁶¹ Бегунов Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство*. — С. 356—375.

⁶² Ю. К. Бегунов також вказує на збірку Милецького монастиря, що зберігається в ІР НБУ, № 119, кінця XVI ст. Дивись також: Федер У. Р. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы* // Palaeobulgarica. — 1982, № 1. — С. 154—165.

⁶³ Бегунов Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство*. — С. 356.

⁶⁴ Там же. — С. 363.

⁶⁵ Бегунов Ю. К. *Отрывок из «Беседы на ересь гуситов»* // ТОДРЛ. — С. 371—375.

⁶⁶ Бегунов Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство*. — С. 365—366. У тексті статті наводиться вся легенда й вказується на наявність у ній паралелей з *“Великим зерцалом”* (1481 р.)

⁶⁷ Петров Н. И. *Описание коллекций в г. Киеве*. — В. І. К., 1896. — С. 220—229; ІР НБУ, ф. 307, спр. 119 (Аа 1285).

⁶⁸ Мицько І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*. — С. 111.

⁶⁹ Павлова Р. *Петър Черноризец. Старобългарски писател от X века. (Кирило-Методиевски студии. Кн. 9.)*. — София, 1994. — С. 56.

⁷⁰ Опрацювання: Федер У. Р. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы*. — С. 154—165. При наведенні складу полемічних текстів послуговуємося також реконструкцією У. Федер.

⁷¹ Зміст пам'ятки наводиться за кн.: Срезневский В. И., Покровский Ф. И. *Описание рукописного отделения Библиотеки имп. Академии наук*. — Пг.,

1915. — Т. 2. — С. 121—124; Ульяновський В. І. *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова*. — К., 1992. — С. 66—68.

⁷² Попов А. *Обличительные списания против жидов и латинян*. — С. 11.

⁷³ Там же. — С. 22—24.

⁷⁴ Петров Н. И. *Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве*. — К., 1896. Вып. II. — С. 150—157.

⁷⁵ ІР НБУ, Ф. 8, спр. 54/25/ (Київський університет Святого Володимира), арк. 42—48. У цій редакції текст надруковано: Дашкевич Н. П. *Один из памятников религиозной полемики XVI века: Послание Януша короля Угорского к проту Афонской горы (1534 г.) и ответ последнего* // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — 1901. — Кн. 15. — Вып. 4. — С. 15—23.

⁷⁶ Про зібрання Михайлівського Золотоверхого собору див.: Петров Н. И. *Описание рукописных собраний...* — Вып. II. — С. 155—157; ІР НБУ, ф. 307, спр. 476 (1736).

⁷⁷ Дзюба О. М. *Невідомий уривок з “Перестороги”* // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 434—442.

⁷⁸ Про зібрання Києво-Печерської лаври: Петров Н. И. *Описание рукописных собраний...* — Вып. II. — С. 63—65; ІР НБУ, ф. 306, спр. 198.

⁷⁹ Петров Н. И. *Описание рукописей в г. Киеве*. — М., 1896. — Вып. I. — № 117 (Аа 1287). Починається на арк. 394 зв.

⁸⁰ Добрянский Ф. *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*. — № 240 (207). — С. 383.

⁸¹ Березин В. *Описание Почаевской Лавры № 35 (88) Номоканон XVII ст.*: [1.] Справжня назва затерта; це — *Сказание 12 опостолоу о латинѣ*. Поч.: *Къ вам слово, о хитрии*. [2.] *Поучение от седми соборѣ на латину*. Поч.: *Не бехма оубо рекоу Христиане васѣ Божию благодатию изначала знаемъ, но еже не всемъ дрѣжите веру христианскую, но возможе разделяетеся*. [3.] *От Петра Антиохийского патриарха ко архиепископу*. Поч.: *Написа мне се святыни твоя, яко святыи блаженныи патриархъ Константи на града Михаилъ оплаток ради сварить и проклиняетъ церковь святыня твоея*. [4.] *Ко архиепископу римскому от Иоанна, митрополита русского*. Поч.: *Възлюбил еси о Господе любовь твою, человеце Божий*. [5.] *Никиты мниха, пресвитера студийскаго, прозвиемъ Скифита, къ латинамъ, о опресноцехъ*. Поч.: *Аще есть в тебе разоум рече и премудрость отвецай ближнему*. [6.] *Правило святыхъ апостол о опресноцехъ*. [7.] *Правило 11-е 6-го собора, иже во Труле по латынемъ*. [8.] *О Фрязехъ и прочихъ латинах*. Номоканон XV ст. містить інші статті полемічного спрямування № 625; пор.: Муз. 138 в Петров Н. И. *Рукописи Киевской духовной академии*. — К., 1875. — Вып. III. — С. 663—670.

⁸² Національна бібліотека Польщі, акс. 2743; 2⁰, філігрань № 3677 (1548 р.) (L a u s e v i č u s E. *Popierius Lietuvoje XV—XVII a. Atlas*. — Vilnius, 1967), 210 арк., по 12 арк. в зшитках, 29—30 рядків.

⁸³ ЦДІА України у м. Києві, ф. 228. оп. 1, № 114. Оскільки ця пам'ятка не була описана, подаємо в додатку її опис.

⁸⁴ Мицько І. З. *Слов'яно-греко-латинська академія*. — С. 94—95.

⁸⁵ Наприклад, копія *Книжки* Василя Суразького (без початку і кінця) з колекції Івана Франка (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України, ф. 3, спр. 4818).

⁸⁶ ІР НБУ, ф. 1, спр. 5540.

⁸⁷ У. Федер зазначає, що остання пам'ятка відома з української збірки XVII ст., і є, очевидно, пізнішим додатком до комплексу: Ф е д е р У. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы*. — С. 156.

⁸⁸ Сюжет для цього тексту запозичено з іншого полемічного твору імператора Михайла VIII Палеолога і патріарха Йоана Беккоса. Він є у п'ятій главі *Книжки* Й. Вишенського, а також у Супрасльській збірці 1546 р. (додаток 5). Зрештою, цей сюжет використаний при складанні Кліриком Острозьким відповіді Іпатію Потію, відомої як *История о Листрийском синодѣ*. Ширше див.: Турілов А. А. *Малоизвестный источник по идее “Третьего Рима” у южных славян (Повесть о Ксиропотамском монастыре)* // Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. IX Международный Семинар исторических исследований “От Рима к Третьему Риму”. Москва, 29—31 мая 1989 г. — М., 1995. — С. 137—139; K a k r i d i s I. *Byzantinische Unionpolemik in den Ostroger Drucken des ausgehenden 16. Jahrhunderts* // Zeitschrift für Slavistische Philologie. — 1992. — В. LII. — № 1. — S. 130—131.

⁸⁹ Пор.: П о п о в А. *Обличительные описания против жидов и латинян* // ЧО-ИДР. — 1876. — Кн. 1. — С. X.

⁹⁰ Пор.: П о п о в А. *Обличительные писания против жидов и латинян*. — С. X. Ця стаття — просторе оповідання з *“Історії юдейської війни”* Йосипа Флавія — міститься також в антигуситському трактаті зі збірки Данила Смотрицького (Б е г у н о в Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство*. — С. 371—372). У Візантії *Історія* сприймалася як історіографічний твір, на Русі — як оповідь, що містить частину священної історії від створення світу до здійснення пророцтв Христа про руйнування Єрусалима. Тут мета не аналічна, а релігійна; з перенесенням текстів на інший ґрунт вони втрачають своє значення, бо стають частиною християнської традиції: Ж и в о в В. М. *Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси* // *Ricerche Slavistiche*. — 1995. — XLII. — С. 24.

⁹¹ L a u s e v i č u s E. *Popierius Lietuvoje XV—XVII a.* — Vilnius, 1967.

⁹² Йдеться про переклад тексту Григорія Палами: П о п р у ж е н к о М. Г. *Из истории религиозного движения в Болгарии в XIV веке* // *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*. — 1928. — R. VII. — Sešit 3. — S. 536—548.

⁹³ Там же.

